حكومەتی هەرێمی كوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەكان

جینۆسایدی گەلی كورد

بۆ پۆلی دەیەمی ئامادەیی

(زانستی، وێژەیی) و قۆناغی یەكەمی خوێندنی پیشەیی و پەیمانگەكان

ئامادەكردنی

ویسی صالح حمد امین　　　عمر علی شریف

عبید خدر فتح الله

پێداچوونەوەی زانستی و هەڵسەنگاندن

د.یوسف معروف دزەیی

چاپی سێیەم　　٢٧١٥ كوردی　٢٠١٥ زایینی　١٤٣٦ كۆچی

سەرپەرشتی زانستی: ویسی صالح حمد امین

سەرپەرشتی هونەری چاپ : عوسمان پیرداود کواز

ئاری محسن احمد

نەخشەسازی بەرگ و ناوەڕۆك: ئاری محسن احمد

تایپ: ویسی صالح حمد امین

ناوەرۆک

لاپەڕە	بابەت	بەش
٥	**پێشەکی**	
٧	بەعەربکردن و راگواستن	**بەشی یەکەم**
٣٥	کـــــــوردی فەیلی	**بەشی دووەم**
٤٣	کۆمەڵکوژی بارزانییەکان	**بەشی سێیەم**
٥٣	بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی	**بەشی چوارەم**
٦٢	ئەنفال	**بەشی پێنجەم**
٨٩	جینۆساید	**بەشی شەشەم**

پێشەکی

لەسەرەتای سەدەی بیستەم کە دەوڵەتی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە دامەزرا، پێکهاتەیەکی نامۆ و دوور لە ئارەزووەکانی گەلی کوردستان بوو ، بۆیە ئەم قەوارە نوێیە، بۆ چەسپاندنی پێگەی خۆی بەردەوام دانیشتوانەکەی توشی نەهامەتی وماڵوێرانی و قەیران کردوە . دەسەلأتدارانی عێراق هەر لەسەرەتاوە بە هەموو شێواز و ئامرازێك سڵیان لە گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی و کەلتووری و کۆمەلأیەتی و رۆشنبیری و دیمۆگراف و جوگراف ناوچەکە نەکردۆتەوە، بە پەیرەوکردنی تاوانی راگواستن و بەعەرەبکردن و بەکارهێنانی هێز و سوپاو چەکی کوشندەی کۆمەڵکوژی قەدەغەکراوی نێودەوڵەتی و زیندانی کردن و شونبزرکردنی هاوولأتیانی سڤیلی بێتاوان و سوتاندنی رەز و باخ و گوند و شارۆچکەکان و لەناوبردنی ژێرخانی ئابووری ناوچەکە بۆ ئەوەی رۆڵەکانی ملکەچ بکات بۆ ویست و مەرامەکانی خۆیان .

دواجار لە کۆتایی هەشتاکانی سەدەی بیستەم، تاوانەکان لە سەردەمی بەعسیەکان گەیشتە لووتکەی درندایەتی بەرامبەر گەلی کوردستان ، کە دیارترینیان تاوانەکانی بەدناوی (ئەنفال)بوو، لە بەرچاوی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی دژ بە گەلی کوردستان ئەنجام درا . دەتوانین ئەم تاوانە بە گەورەترین تاوانی سەردەم هەژمار بکەین کە دەرهەق بە مرۆڤایەتی کرابێت لە کوردستان.

مەبەست لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە، ناساندنی ئەم تاوان و رەشەکوژییە کە بەرامبەر بە گەلی کورد ئەنجام دراوە، بۆ ئەوەی نەوەکانمان رابهێنین و لە بیری نەکەن و بیکەنە وانەیەك بۆ داهاتوویان، کە بنیادی کۆمەڵگەی کوردستانی نوێی

لــە ســەر دابمــەزرێنین، دووربێــت لــە گیــانی رەگەزپەرســتی و تونــدو تیــژی وهەڵسوکەوتی نامرۆڤانە دەرهەق بە هاونیشتمانیانی کوردستان .

بابەتی جینۆسایدی گەلی کورد لە شەش بەش پێکهاتووە ، بە پێی زنجیرەی مێژووی رووداوەکان جێگیر کراوە، لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق کـە بریتیـە لـە (بـە عـەرەبکردن و راگواسـتن، لـە نـاوبردنی کـوردە فەیلیـەکان، کۆمــەڵکوژی بارزانییــەکان، بــەکارهێنانی چــەکی کۆمــەڵکوژی ، ئــەنفال و قۆناغەکانی لە ناوبردن و کاریگەری بەسەر کۆمەڵگەی کوردستان .

لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە رەچاوی بەشەوانەی دیاریکراوی وەرزی خوێنـدن کراوە ، کە سنووردارە، چونکە بابەتەکە تازەیە، لەوانەیە کەم وکوڕی تێدابێت، بۆیە داواکـارین لـە مامۆسـتایانی بـەڕێز هـەر تێبـینی و سـەرنج و رەخنەیـەکیان دەربارەی بابەتەکە هـەبێت سوپاسـیان دەکـەین ئاگادارمـان بکەنـەوە، تـاوەکو بتوانین لە چاپی ئایندە سوودیان لێـوەرگرین. هیـوادارین توانیبمـان تارادەیـەك خزمــەتمان بــەو گیانــە بــێ تاوانانــە کردبێــت کــە بوونــە ئامــانجی مەرامــەکانی سیاسەتی دڕندانەی دەسەڵاتدارانی عێراق.

لــە کۆتایــدا سوپاســی هــەموو ئــەو لایــەن و کەســە دڵســۆزانە دەکــەین کــە هاوکارمان بوون لە ئامادەکردنی ئەم بابەتە بـە تایبـەتی **(وەزارەتـی کاروبـاری شــەهیدان و ئــەنفالکراوەکان و ئەنسـتیوتی کــوردی بــۆ ڤیکتۆمۆلــۆجی و بەرەنگاربوونەوەی جینۆساید و سەنتەری ئەنفال بۆ بە دواداچوونی ئـەنفالکراو وبێ سەر و شوێنەکانی کوردستان)**بە ڕێنمایی و سەرچاوە یارمەتیان داین .

دەستەی ئامادەکار

بەشی یەکەم

بەعەرەبکردن و راگواستن

دەسپێك:

بیرۆکەی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، لە هەردوو ویلایەتی بەسرە و بەغدا، قەوارەیەك بوو، ئینگلیز دایتاشیبوو، بۆ پاراستنی بەرژەوەندییە ستراتیژیەکانی، بۆیە لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشووری کوردستان) بە دەوڵەتی نەتەوەیی عێراقەوە، شتێکی یەکجارەکی بوو لە سیاسەتی بەریتانیا. بە لەبەرچاوگرتنی هۆکاری ئابووری و بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا.

بە بڕیارێکی کۆمەڵەی نەتەوەکان لە ١٩٢٥/١/١٦ بە فەرمی باشووری کوردستان (ویلایەتی موسڵ)ی کردە بەشێك لە جەستەی سیاسی دەوڵەتی نەتەوەیی عێراق، بەڵام بەشێکی جیاواز، هەر بۆیە رژێمە عێراقییە یەك لەدوای یەکەکان، بەردەوام لە هەوڵی دارشتنەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی و جوگراف و مێژویی ئەم هەرێمە بوون، بەدارشتنێکی عەرەبیانە لەپێناو نەهێشتنی هەموو مۆرکێکی جیاواز لەنێوان عێراقی عەرەبی و کوردستاندا. ئەم کارەشیان لەرێی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانەوە بەئەنجام گەیاند.

سنوری کوردستانی عێراق

دیاریکردنی سنووری باکوور و باکووری رۆژئاوا و رۆژهەڵاتی کوردستانی عێراق، کارێکی ئاسانە، چونکە رێك لەگەڵ سنووری نێودەوڵەتی، ئێران و تورکیا و سوریا رێکدەکەوێت، بەڵام ئەوەی سەختە باشوور و باشووری

ڕۆژئاوایــە، کــە بــەردەوام جێــی نــاکۆکی و ململانێــی کــورد وحکومەتــە عێراقییەکان بووە. بەشێکی زۆری مێژوو نووس و ئەکادیمی کورد و عـەرەب و بیـانیش پێـداگری دەکـەن کـە زنجـیرە گردۆڵکـەکانی حـەمرین/ مـەکحول دەکەوێتە باشوور و باشووری ڕۆژئاوا، کە سنوری نێوان هەرێمی کوردستان و بەشەکانی تـری عێـراق پێکدەهێنێت. بـە پشتبەسـتن بـە سـەرژمێری سـاڵی (١٩٥٧)، دانیشتوانی کورد بەم شێوەی خوارەوە پۆلێن دەکرێت:

١. پارێزگاکانی دهـۆك کـە (بەشـێك بـوو لـە موصـل) و هـەولێر و سـلێمانی و کەرکوك.

٢. سەرجەمی ناحیە و قـەزاکانی پارێزگـای موسـڵ جگـە لـە قـەزای موسـڵ و بەعاج و حەزەر.

٣. قـەزای خانـەقین و کفـری و دوزخورمـاتو و مەنـدەلی، جگـە لـە ناحیـەی (بەلەدروز) لە پارێزگای دیالە.

٤. قەزای بەدرە لە پارێزگای واسیت. بڕوانە نەخشەی (١).

بەعەرەبکردن و ڕاگواستن

دوای ساڵی (١٩٢٥) کە ویلایەتی موسڵ بە نەخشـەی سیاسـی عێراقـەوە لکێنرا، کورد لە زۆرینـەی نەتـەوەیی دەبێتـە کەمینـە بـە گـوێرەی دەوڵـەتی عێراقیـەوە. لـەو ڕۆژەوە کـورد وەك کەمینەیـەك بـەردەوام لـەژێر ڕەحمـی شـۆفینی و نەتەوەپەرسـتی ڕژێـم و دەسـەڵاتە جیاوازەکـان دابـووە، بـەپێی دروشمی: (گەلی عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و عێراقیش بەشـێکە لـە نیشتمانی عەرەبی). کورد بەشێك بووە لـە گـەلی عێـراق دوای سـاڵی ١٩٢٥، هەرگیز بەشێك نەبووە لە نەتەوەی عـەرەب. هـەرێمی کوردسـتان کـە ئێسـتا

بەشێکە لە خاکی عێراق، هەرگیز بەشێك نەبووە لـە نیشـتمانی عـەرەبی. بـە لکانـدنی باشـووری کوردسـتـان (ویلایـەتی موسـڵ) بـە عێراقـەوە هـەرێمێکی جـوگرافی جیـاواز دەبێتـە بەشـێك لـە جەسـتەی سیاسـی دەوڵـەتی نەتـەوەیی(قـومي) عێـراق. بـەردەوام رژێمـە نەتەوەپەرسـتە عێراقییـەکان سـەبارەت بـە یـەکێتی خـاکی عێـراق و ئاسایشـی. نەتـەوەیی و ئـابووری، کوردیان کردۆتە مەترسی بۆ پارچە پارچە کردن، بۆیە رژێمە عێراقییەکان بە پاشـایەتی و کۆنەپارێزیانـەوە تـا کۆمـاری و چـەپ و پێشـکەوتنخوازیان، لـە هەوڵی دارشتنەوەی شێوەی نەتەوەیی و دیمۆگرافی و جوگرافیەکانی هـەرێمی کوردستان بووینە، بە دارشـتنەوەیەکی عەرەبیانـەی نەخشـە بۆداریـژراو، بـۆ نەهێشتنی جیاوازییە ریشەییەکانی نێوان کوردستان و بەشەکانی تری عێـراق لەبەر ئەم هۆیانەی خوارەوە:

١. کوردستان ناوچەیەکی دەوڵەمەندە بەسامانی نەوت و کانزا.
٢. هەرێمێکی گرنگە بۆ دابینکردنی ئاسایشی خۆراکی.
٣. خاکەکەی بەپیتە و سەرچاوەی ئاوی زۆری هەیە.
٤. شوێنی ستراتیجی دەکەوێتـە نێـوان سـنووری سێکوچـکەی هەرسـێ دەوڵەتی تورکیا و ئێران و سوریا.

سیاسـەتی بەعـەرەبکردن و راگواسـتن بـە بەرنامەرێـژی بـوو، کـە دەتـوانین مێژووی ئەم وڵاتە بە مێژوویێکی ترسناك لە گۆرینی هاوکێشەکان بـە قـازانجی زۆرینـەی عـەرەبی لـە قەڵـەم بـدەین. بـە گواسـتنەوەی دانیشـتوانی کـورد و نیشتەجێکردنی عەرەب لە جێگەیان، بەتایبەتی لەم سێ دەڤەرەدا:
(جەزیرە ، کەرکوك ، رۆژهەلاتی بەغدا(هەرێمی کوردە فەیلیەکان).

نەخشەی ژمارە (١) بەعەربکردن و ڕاگواستنی دانیشتوانی کورد لە هەرێمی کوردستان*

---

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق .

ئەم پرۆسەیە هاودەم بوو لەگەڵ کردە سەربازییەکان، کە هێز و سوپاکانی حکومەتی عێراق لە ناوچە کوردنشینەکان ئەنجامیان دەدا، بە وێرانکردن و روخاندن و راگواستنی دانیشتوانی گوندە کوردیەکان و کۆکردنەوەیان لە کۆمەڵگا زۆرەملێیەکاندا.

سەبارەت بەسیاسەتی یەکخستن و یەککردن لە ئەزمونی دەوڵەتی عێراقدا، بەتایبەتی لە تێروانینی رژێمی بەعسەوە دوای ساڵی (١٩٦٨)، ئامانجی دوورکەوتنەوە بووە لە بیرۆکەی (عێراقی بوون) و نزیك بوونەوە بووە لە بیرۆکەی (بەعەرەبوون ـ العروبة).

بەعەرەبوون: بریتییە لە کرداری پێناسەکردنی سەرجەم دام و دەزگاکانی دەوڵەت و سیستەم و فەلسەفەی حوکمڕانی لە چوارچێوەی بیری نەتەوەپەرستی عەرەبیدا. بە واتایەکی تر ئەزمونی عێراقی بۆ گەشەپێدان و دروستکردن و چەسپاندن و پابەندبوونی عەرەبایەتی کاریکردووە، بە چەوساندنەوەی نەتەوەکانی تر. عێراقی بوون لە تێروانینی بەعسەوە تەنها یەك واتای هەیە، ئەویش بەعەرەبوونە. ئەمە سەرەڕای ئەوەی کە تایبەتمەندی حوکمی بەعس پەنابردن بووە بۆ توندوتیژی، وەك رێگە چارەیەك بۆ مەسەلەی فرە نەتەوەیی، بەسەر گەلانی عێراق بەگشتی و عەرەبە شیعەکانی باشوور و کوردەکانی باکوور بەتایبەتی رەنگیداوەتەوە.

ئەگەر سەرنج لە کرداری سیاسەتی بەعەرەبکردن بدەین، وەك رێگایەك بۆ سڕینەوەی شوناسی نەتەوەیی گەلی کورد، دەبینین بە دوو ئاراستەی هەزری کاریانکردووە. جۆرێکیان بریتی بووە لە گۆڕینی ناوی شوێنە کوردیەکان و دەرکردنی کورد لە زێدی باب و باپیرانیان و نیشتەجێکردنی

عـەرەب لـە جێگایانـدا. یـاخود کـارکردن بـۆ گـۆڕین و شـێواندنی مێـژووی نەتـــەوەی کــورد و شـــوێنەوارە دێرینـــەکانی، کـــە کوردبـــوونی ناوچـــەکە دەسەلمێنێت، بۆنمونە رژێمی بەعس کەوتە هەوڵی تێکدانی قـەڵای کـەرکوك. رۆژی ١٩٩٩/١٠/٥ لـە سـیمنارێکی زانکـۆی تکریـت بـە ئامـادەبوونی کەسـی دووەمی رژێمی بەعس (عزت الدوری)، لـە بـەردەم کۆمـەڵێك ئەکادیمیسـتی و دیپلۆماتی عەرەب و بیانیدا، لە وتارێکیدا رایگەیاند **(پێویستە بـەووردی چـاو بە کتێبەکانی مێژوودا بگێڕین بۆ ئـەوەی راسـتیە مێژووییـەکان بدۆزینـەوە، سەلاحەدینی ئەیوبی پاڵەوانێکی عەرەبە نەك کورد)**. بێگومان سەرجەمی ئەم کـۆڕ و سـیمینارانە دەچـنە چوارچـێوەی قوتابخانـەی بابـەتی (المدرسـة الموضـوعیة)، بـۆ دیـاریکردنی شوناسـی نەتـەوەیی عـەرەبی، بـەڵام لـە نـەوەدەکانی سـەدەی رابـردوو (بیسـت)، حکومـەتی عێـراق رێگایـەکی تـری گرتەبەر بۆ گۆڕینی شوناسی نەتەوەیی کورد، ئەویش بە دابەشکردنی فۆرمی راستکردنەوەی باری نەتەوەیی (استمارة تصحیح القومیة). لـە هـەمان کاتـدا ویسـتویەتی رۆڵێکـی یاسـایی و ئارەزوومەندانـە بـدات بـە گـۆڕینی شوناسـی نەتـەوەیی. کـە بێگومـان فشـارێکی ئێجگـار زۆر هـەبووە بـۆ پڕکردنـەوەی فۆرمەکـە. سەرپێچـیکردن لـە پڕکردنـەوەی ئـەم فۆرمـە، بـریتی بـوو لـە بەندکردن، دواتر راگواستن بۆ ناوچەکانی ژێر دەسـەڵاتی حکومـەتی هـەرێمی کوردستان.

قۆناغەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی کورد:

قۆناغەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی کورد، هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقەوە دەستیپێکردووە، کە بەم شێوەیە دەتوانین چەند قۆناغێکی جیاواز دەستنیشان بکەین، لە مێژووی دەستپێکردنی ئەم سیاسەتە، کە ئەمانەن:

١. قۆناغی لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە تاکو روخانی رژێمی پاشایەتی، لەنێوان ساڵانی (١٩٢٥ ـ ١٩٥٨).

٢. قۆناغی دامەزراندنی سیستەمی کۆماری تاکو روخانی حکومەتی عەبدولکەریم قاسم، (١٩٥٨ ـ ١٩٦٣).

٣. قۆناغی حوکمی حەرەس قەومییەکانی بەعس تاکو کودەتای جاری دووەمی بەعسیەکان، (١٩٦٣ ـ ١٩٦٨).

٤. قۆناغی چەسپاندنی دەسەلاتی حیزبی بەعس تاکو هەڵگیرساندنی شەڕی خوێناوی، ئێران ـ عێراق)، لەنێوان ساڵانی (١٩٦٨ –١٩٨٠).

٥. قۆناغی پیادەکردنی جینۆسایدی کورد لەلایەن بەعسەوە تاکو راپەڕینە جەماوەرییەکەی کوردستان لە ساڵی ١٩٩١، لەنێوان ساڵانی (١٩٨٠ – ١٩٩١).

٦. قۆناغی دوای راپەڕین، لەنێوان ساڵانی (١٩٩١–٢٠٠٣) کە بەشێکی خاکی کوردستان لەژێر دەسەلاتی رژێمی بەعس مابۆوە.

٧. قۆناغی دوای روخانی رژێمی بەعس لە ناوچە دابڕێنراوەکان، لە ساڵی (٢٠٠٣ تاکو ئێستا)، کە کێشەیەکی زۆری لەسەرە، لەنێوان کورد و دەسەلاتی ناوەندی لە بەغدا لەلایەك، دانیشتوانی کوردو گروپە تیرۆرستەکان لە لایەکی تر، کە هەڕەشە لە گیان و سامانی هاوڵاتیانی کوردنشینی ناوچەکانی (سەعدیە و جەلەولا و قەرەتەپە و شەنگال و رۆژئاوای کەرکوك دەکەن، بۆ بەزۆر دەرپەڕاندنیان لە شوێنەکانیان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان.

قۆناغی یەکەم: (١٩٢٥ - ١٩٥٨)

ئەم قۆناغە هەموو سەردەمی پاشایەتی دەگرێتەوە، بەتایبەتی لەو کاتەی کە ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە لکێنرا، بە رۆژگارێکی نائارام دادەنرێت، کە سیستەمی حوکمڕانی و باری ئاسایشی گشتی و ئیداری عێراق لە قۆناغەکانی سەرەتایی بوو پلان و بەرنامەی کاری نەبوو بەڵام کرداری بەعەربکردن و راگواستنی کورد وەك پێویستیەکی رەگەزپەرستی و لەسەرخۆ بوو بەڵام بە پێی بەرنامە و پلانی دارێژراو. لە رووی جوگرافیش رووبەرێکی کەمی گرتۆتەوە. هەروەها لەم قۆناغە گەورەترین شاڵاوی راگواستنی کوردە فەیلییەکان بەرێوەچوو لە دووای دەرچوونی یاسای رەگەزنامەی عێراقی(قانون الجنسية العراقية) کە بە رەچەڵەکی ئێرانیان دادەنان.ساڵی ١٩٣٢ لە چوارچێوەی سیاسەتی ناراستەوخۆی بەعەربکردن بریاری ژمارە (٥٠)ی تایبەت بە رێکخستنی مافی زەوی و زار دەرکرا. کە ساڵی ١٩٣٨ گۆردرا بە یاسای ژمارە (٢٩). لەم یاسایە مافی خاوەنداریەتی بەرەسمی درا بەو هۆز و بنەماڵانەی نیشتەجێی ئەو زەویانەن کە لەسەری دەژین. بەپێی ئەم یاسایە خاوەنداریەتی و تاپۆکردنی زەویە کشتوکاڵیەکانی کوردی گرتەوە، کە چەندین هۆز و عەشیرەتی کۆچەری عەرەب لە ناوچە کوردیەکان نیشتەجێکران، بەتایبەتی لە ناوچەکانی خوارووی رۆژئاوای کەرکوك و دەشتی قەراج و کەندێناوە و گوێرو زەممار. بەپێی راپۆرتێکی وەزارەتی کاروباری کۆمەڵایەتی عێراق لە رۆژی (١٩٥٨/٥/١١) دەرچووە، دەرکەوتووە لەنێوان ساڵانی (١٩٤٧-١٩٥٧)، لیوای کەرکوك (٢٨٠٠٠)کەس و لیوای موسل (١٧٠٠٠)کەسی بۆ رەوانەکراوە، کە زۆربەیان پێدەچێت لە لیوای عەممارەوە هاتبن.

پــرۆژەی حەویجــە کــە لەســاڵی (١٩٣٦)دەســتپێکرد و (١٩٤٠) تــەواوبوو. بەتەواوبوونی ئەم پرۆژەیـە چـەندان هـەزار ماڵـە عـەرەبی کۆچـەری هێنرانـە ناوچـەکە، بـەپانتایی ئـەو زەویانــەی لــە پرۆژەکـە سـوودی لێبینیـوە بـۆ نیشتەجێکردن. ژمارەی ئەو عەرەبانەی لەم ناوچەیەدا نیشتەجێکران، بەپێی ئاماری ١٩٥٧ گەیشتۆتە (٢٧٧٠٥) کەس، لە (٢٢٨) گوندی نوێدا. بەهـەمان شێوە ساڵی ١٩٥١ لـە پـرۆژەی مـەخمور لـە (٥٠ – ١٠٠ دۆنم) زەوی بەسـەر (٧٠) خێزانی عەرەبدا دابەشکرد.

نیشتەجێکردنی هۆز و خێلە کۆچەرییە عەرەبییەکان لە ناوچە کوردییەکانـدا، بەزۆری ئەو ناوچانەی گرتووتەوە کـە سنووری بەیـەك گەیشـتن پێکـدەهێنن لەنێوان کوردستان و ویلایەتی بەغدا، بەرەو قوڵایی خاکی کوردستان، هەر لە خانەقین و مەندەلی یەوە بۆ دووز و خوارووی کەرکوك و خوارووی مەخمور تا دەگاتـە شـەنگال، لـە ناوچـەی شـەنگال هـەر لـە سـاڵانی پـێش دامەزرانـدنی دەوڵەتی عێراق هـەزاران رەوەنـدی هـۆزی کۆچـەری(شـەمەر و عبیـد و طـي) نیشتەجێکران، ئەم پرۆسەیە لـە دوای دامەزرانـدنی دەوڵـەتی عێـراقیش هـەر بەردەوام بوو.

بێگومان نیشتەجێکردنی هۆز و خێلە عەرەبییـەکان لـە ناوچـە کوردییەکانـدا بـاری دیمـۆگرافی دانیشـتوانی لـە رووی پێکهاتــەی نەتــەوەیی بەشـێوەیەکی بەرچاو گۆڕیوە. جگە لەمانە بەهۆی دامەزراندنی پیشەسازییە پەترۆلیـەکانی کۆمپانیای نـەوتی عێـراق، لـە شـاری کـەرکوك چـەندین گـۆڕانی دیمـۆگرافی و نەتــەوەیی بەســەر ناوچــەکە داهێنــا. چـونکە کۆمپانیاکـە ژمارەیـەکی زۆری کرێکـاری عــەرەبی لــە پارێزگاکـانی دیکــەوە هێنایــە پارێزگــای کــەرکوك و نیشتەجێکران. چەندەها گەڕەکی نوێ لـە شـاری کـەرکوك دروسـتکران، وەك گەڕەکی (عەرەفە) (کرکوك الجدیدة).

قۆناغی دووەم:(١٩٥٨ ـ ١٩٦٣)

ئـەم قۆناغـە لـەو کاتـەوە دەسـتپێدەکات، کـە رژێمـی پاشـایەتی لـە ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ هەرەسی هێناو بۆ یەکەمجار سیسـتەمی کۆمـاری لـە عێـراق راگەیانـدرا. هەرچـەندە ئـەم شۆڕشـە لـە سـەرەتادا زۆربـەی گـەلانی عێـراق پشتگیریان لێکرد. هەڵوێستی عەبدولکەریم قاسم بەرامبەر کورد ئەرێنی بـوو، بانگهێشتی سەرکردە کوردە دوورخراوەکانی کـردەوە بـۆ عێـراق، بەتایبـەتی بارزانی. لە (١٩٥٨/١٠/٦)، مسـتەفا بـارزانی لەلایـەن عەبدولکـەریم قاسـم بـە گەرمی پێشوازی لێکرا، لەبەرامبەردا مستەفا بارزانی تەواوی توانـای خـۆی و پارتەکەی بۆ شۆڕشی (١٤ی تـەمووز) دەربڕی. بەتایبەتی کە دەستوری کاتی کۆماری عێراق، لە مادەی سێیەمدا ئاماژە بەوە دەکات، کورد و عەرەب، لەو نیشتمانەی ناوی عێراقە هاوبەشـن. بـەلاَم رۆژگارەکـانی دواتـر دەریانخسـت، هەڵوێستی نەگۆڕی رژێمی سیاسی عێراق لەبەرامبەر کێشەی کـورد هـەر ئـەو سیاسەتەیە کە پێشتر لە رێگای بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانی کورد پەیڕەو دەکرا.

لەدوای سەرکەوتنی شۆڕش بـە ماوەیـەکی کـورت (زعـیم نـازم تـەبەقچـەلی)، وەك سەرکردەی فیرقەی دووی سوپای عێراق دیارکرا، بارەگاکەی لە کەرکوك بوو، کە سەرپـەرشتی هێزی سوپای عێراق لـە بـاکوور دەکـرد. لـەم ماوەیـەدا رۆڵێکـی بەرچـاوی بـینی لـە بەعـەرەبکردنی ناوچـە کوردییـەکان، بەتایبـەتی لەشاری کەرکوك. سەبارەت بە مادەی سێی دەستوری کاتی عێـراق، کـە دان بە مافی کوردەکان دادەنێ، بەتـەواوەتی فەرامۆش کرا. ئەمە سـەرەڕای ئەوەی هەر بڕگەی دووەم لە هەمان دەستور بە تـەواوەتی دژی مادەی سـێیەمە، کـە

دەڵێت: (عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب). لەدرێژە پێدانی سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکان، دەسەڵاتدارانی عێراق دەستیانکرد بە دابەشکردنی زەوی بەسەر عەشیرەتە کۆچەریە عەرەبەکان، بەتایبەتی نیشتەجێکردنی ژمارەیەکی زۆر لە خێڵە کۆچەرییە عەربەکانی ناوچەی جەزیرە. لە ساڵی (١٩٦٠) ناحیەی رەبیعە دروستکرا و (١٦) ئاوایی بۆ عەرەبەکان کرایەوە. لە تەلەعفر (١٢)و لە شەنگال (١٥)، لە ناحیەی عەتبە(٨) ئاوایی بۆ عەرەبەکان کرایەوە. جێی ئاماژە پێدانە هەر لەم قۆناغەدا چەند گۆڕانکارییەکی کارگێڕی بەسەر چەند ناوچەیەکی زۆرینەی کورد هێنرا، کە بەمەبەستی شێواندنی دیمۆگرافیای شارە کوردییەکان بوو. لەساڵی (١٩٦٢) قەزای حەویجە پێکهێنرا، لە رووی هاوکێشەی دیمۆگرافییەوە (١٧٪)ی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك پێکدەهێنێت. کە زۆربەی دانیشتوانی قەزاکە خێڵە عەرەبیەکان بوون، کە پێشتر لەو ناوچەیە نیشتەجێکرابوون.

قۆناغی سێیەم: (١٩٦٣- ١٩٦٨)

ئەم قۆناغە لەدوای کودەتاکەی حەرەس قەومیەکان دێت کە بەسەرکردایەتی (عەبدولسەلام محەمەد عارف) لە (٨)ی شوباتی١٩٦٣ لە دژی عەبدولکەریم قاسم ئەنجامدرا. ئەم دەسەڵاتە هەر لە سەرەتای دەست بەسەر داگرتنی دەسەڵات، هیچ پرۆژەیەکی ئەرێنانەی پێنەبوو، بۆ چارەسەرکردنی ئاشتیانەی کێشەی کورد لە عێراق. لەم سەردەمەدا عەبدولسەلام محەمەد عارف کەوتە پەیڕەوکردنی سیاسەتی یەکێتی عەرەبی

(الوحدة العربية) که هەڵقوڵاوی بیروبۆچونی رەگەزپەرستی نەتەوەیی بوو، بە پێکهێنـــانی حیزبێکـــی نـــوێ هـــەموو عێـــراق بگرێتـــەوە بـــەناوی یـــەکێتی سۆسیالیسـتی عـەرەبی (الاتحـاد العربـي الاشـتراكي). لـە هـەمووی سـەیرتر بانگەشەی (پارتی دیمـوکراتی کوردسـتان)ی کـرد، کـە لـە چواچێوەی ئـەم پارتە نوێیەدا خۆی بتوێنێتەوە.

لەم قۆناغەدا پرسێکی سیاسـی زۆر گرنگ هاتـە ئـاراوە، کـە پەیوەنـدی بـە پرۆسەی بەعەرەبکردنەوە هەبوو، ئەویش دەوڵەتی یـەکگرتوی عـەرەبی بـوو (الجمهوريـة العربيـة المتحـدة)، هـەر سـێ وڵاتـی میسـر و سـوریا و عێراقـی دەگرتەوە. دەسەڵاتدارانی عێراق وایان دەڕوانیە کورد وەك کۆسپی سەرەکی بەردەم ئەم یەکگرتنە. کوردیش لەلای خۆیەوە ئەم پرۆژەی بە مەترسییەکی گـەورە بـۆ سـەر شوناسـی نەتـەوەیی خـۆی دەزانـی، چـونکە لـەکاتی دروسـتکردنی ئـەم دەوڵەتـە رەگەزنامـەکان (الجنسـيات) لـە هەرسـێ وڵاتـدا دەگۆڕدرا، بۆ رەگەزنامەی عەرەبی. بۆنمونە هاووڵاتی عێراقـی، کـە هـەڵگری رەگەزنامەی عێراقییە، ئەو کات دەبوایە بگۆڕدرێت بۆ رەگەزنامـەی عـەرەبی نە لەدوور نە لەنزیك هیچ تایبەتمەندیەکی گەلی کوردیان بەهەنـد وەرنـەگرت، چ لەرووی جیاوازی نەتەوەیی یا جوگرافییەوە. لە ئایاری (١٩٦٣) گفتوگۆی نێوان کورد و حکومەتی عێراقی گەیشتە بنبەست. هەر لە حوزەیرانی هـەمان سـاڵدا، هێرشـی سـەربازی حکومـەت بۆسـەر شـار و گونـدەکانی کوردسـتان دەستپێکرد. بۆ نمونە لـە شـاری سـلێمانی قەسابخانەیەکیان ئەنجامـدا کـە (٢٨٠) دووسەدو هەشتا کەسی مەدەنی بێتاوانیان گوللەباران کـرد. لـە (٩ی تەمووزی ١٩٦٣) لە شاری کۆیە (٢٠) بیست کـەس، پـاش بەسـتانەوەیان بـە ستوونی سەرشەقامەکان گوللـەباران کـران. حکومـەت لـەو سـەردەمە کەوتـە

پەیڕەوکردنی جینۆسایدکردنی گەلی کورد، بە دەرکردن و ڕاگوێزانی گوندە کوردییەکان و نیشتەجێکردنی ژمارەیەکی زۆری خێلە کۆچەرییە عەرەبەکان لە جێگایاندا، بەتایبەتی لە پارێزگای کەرکوك و هەولێر. بۆنمونە تەنیا لە پارێزگای هەولێر (٢٧) گوند بە زۆرەملێ چۆلکران، بە پاساوی پاراستنی بیرە نەوتەکانی ناوچەکە و نیشتەجێکردنی عەرەب لەجێگایان و پڕ چەك کردنیان و هاوکاری کردنی داراییان.

ڕژێمی عێراق بۆ پەیڕەوکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن دەستیکرد بە:

١. وێرانکردنی ئەو گوندانەی کە نزیك شاری کەرکوك بوون، بەتایبەتی ئەوانەی نزیك بیرە نەوتەکان، کە (١٣) گوند بوو، وەك (سۆنەگولی، یاروەلی، پەنجاعەلی، وەلی پاشا، قزل قایە، چیمەنی گەورە و چیمەنی بچوك، جەوەڵ بۆر، هەنجیرە، قوتان، قوشقانە، شۆڕاو و یاجوان).

٢. ڕاگواستنی هەموو کوردەکانی ناحیەی دوبز، پاشان ناوەکەی گۆڕدرا بۆ (دبس) و هێنانی عەشیرەتی کۆچەری عەرەبی (حدیدی) و نیشتەجێکردنیان، لە گوندەکانی(قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قەلاعەربەت، کتکە...هتد).

٣. دەرکردنی کرێکارە کوردەکان لە کۆمپانیای نەوتی کەرکوك.

٤. گۆڕینی ناوی ناوەندەکانی خوێندن و شوێنە گشتییەکان لە کوردییەوە بۆ عەرەبی.

دەڤـەری شـەنگالیش لـەم تاوانـە بێبـەش نـەبوو، لەسـاڵی ١٩٦٤ رووبـەڕووی شـاڵاوێکی دڕاندانـەی تونـدی بەعـەرەبکردن و ڕاگواسـتنەوە بـوو. بـۆ نمونـە (١٣٢) گوندی دەڤەرەکە بەر ئەم شاڵاوەی ڕاگوێزان کەوتن و دانیشتوانەکەی لە (١١) ئۆردوگای زۆرەملێ کۆکرانەوە، کە بـەناوی زەقـی عـەرەبی نـاونران، لەوانــە (الانــدلس، القحطانيــة، العروبــة، القادســية، حطــين، الوليــد، العدنانية...هتد).

قۆناغی چوارەم: (١٩٦٨ – ١٩٨٠)

ئەم قۆناغە بە توندترین وشۆڤینیترین قۆناغی بزوتنەوەی نەتەوەپەرستی عەرەبی دادەنرێت، کە دەسەڵاتدارانی عێراق پێیـان وابـوو کێشـەی کـورد بـە بنبڕکردنــی کــورد چارەســەر دەبێــت، بۆیــە سیاســەتی بەعــەرەبکردن و ڕاگواسـتن، لـە مێـژووی سیاسـی عێـراق دەچـێتە قۆنـاغێکی جیـاوازەوە. تـا ئەندازەیەکی زۆر شێوازی بەعسیەکان لە جۆری ڕەفتارکردن لەگەڵ گەلە ژێـر دەستەکانیاندا، لە تاکتیك و ڕێوشوێنی نازییەکان دەچوو. بۆنمونە لە مادەی حەوت، کە لە کۆنگرەی دامەزراندنی یەکـەمی حیزبـی بـەعس پەسـەندکراوە، (کوردستانی بە بەشێك لە نیشتمانی عەرەبی داناوە). ئـەم قۆناغـەی حیزبـی بەعس بە دڕندانەتر لە قۆناغەکانی پێشتر دادەنرێت، لە کوشتن و سوتاندن و وێرانکردنـی گونـدەکانی کوردسـتا، بۆنمونـە لـە (١٩ی ئـابی سـاڵی ١٩٦٩) هێرشی سوپای عێراق بۆ سەر هەردوو گوندی (**دەکا**) و(**خورت**)، کە دەکەونە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری موسڵ لە ناوچـەی ئـاکرێ، بـووە هـۆی سـوتاندنی هەردوو گوندەکەو ئاگرتێبەردانی (٦٧) شەست حەوت ژن و منداڵ و پیر، کە

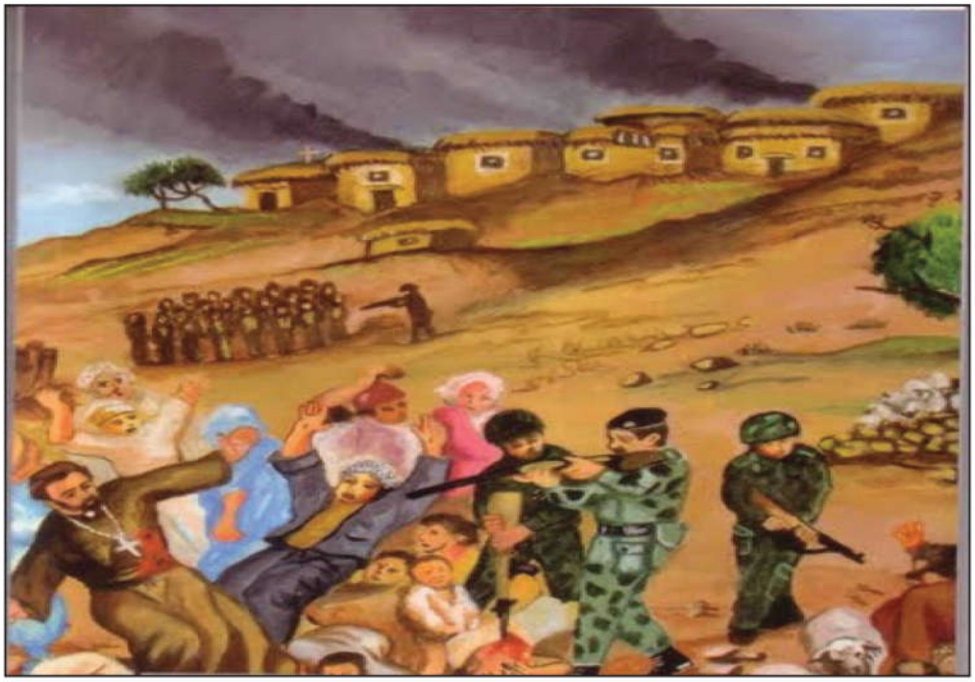

گوللەبارانکردنی (٦٠) کەس لە دانیشتوانی گوندی (صوریا)

لە ئەشکەوتێکی نزیك گوندەکە خۆیان حەشار دابوو. لە (١٦-٩-١٩٦٩) هێرش بۆ سەر گوندی (**صوریا**) لە سێگۆشەی سنووری عێراق وتورکیا و سوریا، (٦٠) کەس لە دانیشتوانە سڤیلەکەی گوللەباران کران.

هەرچەندە مانگی ئاداری ١٩٧٠ رێکەوتننامەی ئادار لە نێوان بزوتنەوەی کورد و حکومەتی عێراق مۆرکرا، کە دانپێدان بوو بە مافی ئۆتۆنۆمی گەلی کورد لە هەرێمی کوردستان. بەلاّم بەر لە راگەیاندنی یاسای ئۆتۆنۆمی ژمارە (٣) سالّی ١٩٧٤، حکومەت دەستیکرد بە جێبەجێکردنی بە پەلەی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوانی ناوچەکانی کەرکوك و خانەقین و زمار و شەنگال و شێخان. لە سالّی (١٩٧١ – ١٩٧٢) زیاتر لە (٤٠٠٠) چل هەزار کوردی فەیلی ناسنامەی هاوولاّتی بوونی عێراقییان

لێسەندرایەوە و ڕەوانەی سنورەکانی ئێران کران. ئەم ژمارەیەی کوردە دەرکراوەکان تا کۆتایی ساڵی (١٩٨٠) گەیشتە نزیکەی (٢١٥٠٠٠) دووسەدو پازدە هەزار کەس. بەپێی ئامارەکانی خاچی سوور و مانگی سووری نێودەوڵەتی بە (٤٠٠٠٠٠) چوارسەد هەزار هاووڵاتی مەزەندە دەکرێت. لە ساڵی (١٩٧٣) هەڵمەتی گرتن و ڕاوەدوونانی کوردی ئێزیدی لە دەڤەری شەنگال دەستپێکرد، بۆئەوەی ناچاریان بکەن زێدی خۆیان چۆڵبکەن و بەرەو ناوچە کوردنشینەکانی تر کۆچ بکەن. بە بەردەوامبوون لەسەر ئەم سیاسەتە ناوچەکانی ئاکرێ و شێخانیشی گرتەوە، هەروەها حکومەتی عێراق هەر بەوەشەوە نەوەستا لە ڕێکەوتی (٢٤/ ١٩٧٤/٤) هێرشێکی ئاسمانی دڕندانەی کردە سەر شاری قەڵادزێ، کە بووە هۆی گیان لەدەستدانی(١٦٣) سەدو شەست و سێ کەس و برینداركردنی (٢٥٠) دووسەدوپەنجا هاووڵاتی، کە ژمارەیەکی زۆری خوێندکاری زانکۆی سلێمانی تێدابوو، زانکۆکەشی بەتەواوی خاپوورو وێرانکرد، هەر لەم ماوەیەدا لە سنووری شاری کەرکوك چەندین گەرەکی نوێ بۆ نیشتەجێکردنی خێزانە عەرەبە هاوردەکان دروستکران. لەماوەی چەند ساڵێك، (١٩) نۆزدە گەڕەکی عەرەبنشین دروستکران. جێی باسە هەر لە چوارچێوەی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکان، بەعس هەڵمەتێکی بەرفرەوانی ناوگۆڕینی شار و شارۆچکە کوردیەکانی دەستپێکرد، وەك نمونە: قرەهەنجیر: (الربیع)، سەرگەڕان: (القدس) ...هتد.

دەرکردنی کورد لە زێدی باب و باپیرانیان

دوای ڕێکەوتننامەی جەزائیر ساڵی (١٩٧٥) و هەرەسهێنانی شۆڕشی ئەیلول، دەستی حکومەتی عێراق کراوەبوو، بۆ جێبەجێکردنی زیاتری سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواستنی کورد، بەڵام ئەمجارەیان بەپێی نەخشەیەکی پلان بۆدارێژراو ئەنجامدرا، نەك لەو ناوچانەی کە فرە نەتەوەبوون، بەڵکو ئەمجارەیان ناوچە زۆرینە کوردییەکانیشی گرتەوە. بە ڕاگوێزرانیان بۆ کۆمەڵێك شوێنی دیاریکراو، کە بەعسیەکان ناویان نابوو (گوندی هاوچەرخ)، کەچی لە ڕاستیدا ئۆردوگای زۆرەملێ بوون. بێجگە لەم ژمارە زۆرەی هاووڵاتیانی کورد، کە بۆ ناوچەکانی باشووری عێراق، بەتایبەتی هەردوو شاری (ناسریە و دیوانیە)، ساڵی (١٩٧٥) زیاتر لە (٢٠٠٠٠٠) دووسەد هەزار کورد لە کوردستانەوە بەرەو ناوچەکانی باشووری عێراق ڕاگوێزران. لە مانگی یازدەی ١٩٧٥ کۆمەڵەی گەلانی هەڕەشەلێکراو لە ئەڵمانیا ـ گویتنگن، لەگەڵ کۆمەڵەی مافی مرۆڤ لە هۆلەندا، ڕایانگەیاند ژمارەی ڕاگوێزراوان

گەیشتۆتە (٢٠٠٠٠) دووسەد هەزار کەس و (١١٦) سەد و شازدە گوند وێرانکران. (٢٥٠٠٠) بیست و پێنج هەزار کوردی ئێزیدیش لە شەنگال راگوێزران. ئەم شالأوی راگواستنە بەردەوام دەبێت، بە جۆرێك تا سەرەتای ساڵی ١٩٧٩ ژمارەی کوردە راگوێزراوەکان دەگاتە (٧٠٠٠٠٠)حەوت سەد هەزار کەس، کە لە (١٢٢٢) هەزارو دووسەد و بیست ودوو گوند شالأوەکە ئەنجامدرا.

شێوازەکانی راگواستنی کورد لە دوای رێکەوتننامەی جەزائیر بەم شێوەیە بوو:

١. راگواستنی دانیشتوانی ئەو ناوچانەی بە شوێنی ستراتیژی بەرگریکردنی عێراق دادەنرا.

٢. راگواستنی ناوچە نەوتییەکان.

٣. راگواستنی ناوچە سنوورییەکان.

یەکەم: راگواستنی دانیشتوانی ناوچە ستراتیژیە بەرگریکردنەکانی عێراق.

ئەو ناوچە و رێگا و بانانە کە سوپای دەوڵەتی عێراق لە هێرشی سەربازیدا بۆ گرتنی ئامانجێکی ستراتیژی دەیگرێتە بەر، وەکو گوندەکانی (قەزای خانەقین و مەندەلی لە پارێزگای دیالە)، (قەزای بەدرە لە واسیت) و قەزاکانی شێخان و تەلکێف و تەلەعفەر و شەنگال، لە پارێزگای موسڵ و بەشێك لە قەزای زاخۆ و سمێل لە پارێزگای دهۆك و بەشێك لە قەزای دوز لە پارێزگای کەرکوك.

دووەم: راگواستنی ناوچە نەوتییەکان.

ئاشکرایە کە نەوت مادەیەکی ستراتیژییە و گرنگی جیۆپۆلەتیکی هەیە لە ئابووری دەوڵەتاندا. کوردستانیش زامنی بوونی برێکی زۆری خاوی نەوتی

مسۆگەر کردوە، بۆیە شاڵاوی بەعەرەبکردن و ڕاگواستن بە زۆری دانیشتوانی ئەم ناوچانەی گرتەوە کە بە نەوت دەوڵەمەندن. ناوچەکانیش ئەمانەن:

١. ناوەندی قەزای کەرکوك و قەزای دوبز لە پارێزگای کەرکوك.

٢. قەزای کۆیە لە پارێزگای هەولێر.

سێیەم: ڕاگواستنی ناوچە سنوورییەکان.

بەپێی ڕێکەوتننامەی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥، کە دەرفەتێکی باش بوو بۆ دەسەڵاتدارانی بەعس، تا نەخشە و پلانەکانیان لە کوردستان جێبەجێبکەن، هەر بۆیە بە پەلە کەوتنە ڕاگواستنی دانیشتوانی ناوچە سنوورییەکانی (عێراق ـ ئێران) و (عێراق ـ تورکیا) و (عێراق ـ سوریا)، بە قوڵایی (١٠ ـ ٢٠ کم)، بەناوی پشتێنەی ئەمنییەوە، بۆ ئۆردوگا زۆرەملێیەکان. لەنێوان ساڵانی (١٩٧٥ ـ ١٩٧٨) دەیان هەزار خێزانی کورد لە ئۆردوگاکان کۆکرانەوە و هەموو گوند و لادێکانی سەر سنوور لەگەڵ خاك تەخت کران، ناوچەکانیش ئەمانە بوون:

١. قەزاکانی چۆمان، ڕەواندوز، مێرگەسۆر لە پارێزگای هەولێر.

٢. هەردوو قەزای ئامێدی، زاخۆ لە پارێزگای دهۆك.

٣. قەزاکانی قەڵادزێ، ڕانیە، شارباژێر، شارەزوور و سەرجەم گوندە سنوورییەکانی نێوان عێراق و ئێران لە پارێزگای سلێمانی.

هەر لە چوارچێوەی سیاسەتی بەعەرەبکردن، حکومەتی بەعس ناوی پارێزگای کەرکوکی گۆڕی بۆ پارێزگای (التأميم) و دووبارە نەخشەی ئیداری پارێزگاکەی داڕشتەوە. بەپێی نوسراوی سەرۆکایەتی کۆمار ژمارە (٤١) لە ١٩٧٦/١/٢٩ هەر چوار قەزای چەمچەماڵ، کەلار، کفری، توزخورماتوو و لە پارێزگاکە داماڵدران و لکێنران بە پارێزگاکانی سلێمانی و دیالە و سەلاحەدین بە ڕیزبەندی. ئامانج کەمکردنەوەی ڕێژەی کورد بوو لە پارێزگای کەرکوك.

قۆناغی پێنجەم: (١٩٨٠ – ١٩٩١)

حیزبـی بـەعس لـەم قۆناغـەدا توانایـەکی زۆری لۆژیسـتی، ئـابووری و ستراتیژی تەرخانکرد، بۆ فراوانکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن و سڕینەوەی شوناسی کوردی لە ناوچە کوردییەکان. لـە نیـوەی دووەمـی ئـەم قۆناغـە دەچـێتە مەترسـیدارترین رەوشـیەوە، کـە تێیـدا نـوێترین تـەکنیك و شـێوازی سـەربازی و چـڕترین پـلان بـەکار دەهێنرێـت، بـۆ هەڵتەکانـدن و سڕینەوەی بوونی کورد لە کوردسـتان. قۆنـاغی بەعـەرەبکردن و راگواسـتنی گـۆڕی، لەشـێوازە کۆنەکەیـەوە بـۆ شـێوازێکی نـوێ، ئـەویش قۆنـاغی (جینۆساید) بوو. لەم قۆناغەدا ترسناکترین و نوێترین تەکنۆلۆژیای سـەربازی قەدەغەکراو بەکارهێنرا بۆ قڕکردنی کـورد، کـە ئـەویش بـەکارهێنانی چـەکی کیمیاوی بوو، بۆ لێدانی شاری هەڵەبجە لە ساڵی (١٩٨٨).

لە ئەیلولی (١٩٨٠) جەنگی خوێناوی (ئێران ـ عێراق) هەڵگیرسا. ژمارەیـەکی یەکجار زۆر لە هەردوو لا بوونە سوتەمەنی ئەم شـەڕە خوێناوییـە و هـەردوو وڵات توشـی زیـانی مـادی گـەورە بـوون. لەمیانـەی ئـەم جەنگـەدا کـرداری بەعەرەبکردن و راگواستنی دانیشتوان بـە گـوڕتر بـوو، بەشـێوەیەکی فـراوان ئەم ناوچانەی گرتەوە:

١. لـە پارێزگـای سـلێمانی (قـەزای پێنجـوێن و شارۆچـکەی بیـارە و شارۆچـکەی سـیوەیل و ئۆردوگـای ناڵپـارێز و گونـدەکانی دەوروبەریان).

٢. لە پارێزگای هەولێر (قەزای چۆمان و گوند و شارۆچکەکانی).

لە پاش ئەوەی رژێمی عێراق هەموو ناوچە سنوورییەکانی بە درێـژایی سـنوری عێـراق ـ ئێـران، عێـراق ـ تورکیـا، عێـراق ـ سـوریا بـە بیـانۆی پشـتێنەی ئەمنییەوە چۆلکرد و راگوێزران، راگواستن تا دەهات فراوان دەبوو بە جۆرێك لــە هەشــتاکاندا بــە قــولآیی (٤٠ کـم)، ناوچــە کوردییــەکان راگــوێزران و دانیشتوانەکانیان لە کۆمەلێك ئۆردوگای زۆرەملێ کۆکرانەوە، لـە دوای ئەمـە تاوانە گەورەکەی ئەنفال دەستیپێکرد.

هەر لەمیانەی جەنگی هەشت سالەی (عێـراق ـ ئێـران)، کـرداری راگواسـتن و پاکتــاوکردنی کــوردە فەیلییــەکان لــە بەغـدا و رۆژهــەلآتی بەغـدا دەســتی پێکــردەوە، نزیکــەی نیــو ملیــۆن کــوردی فــەیلی بــۆ ســەر ســنورەکانی عێراق ـ ئێران گواسترانەوە، بەبیانۆی ئەوەی کە ئێرانین (التبعیة الایرانیة).

لە سالی (١٩٨٣) لە تۆلەی ئەو شکستە سەربازییەی کـە رژێـم لـە بـەرەکانی جەنگ لەسەر دەستی سوپای ئێران بەسەری هاتبوو لە بەرەی جەنگی حاجی ئۆمــەران، کـە بـووە هـۆی لـە دەسـتدانی ئـەم ناچــەیە، بۆیـە هەلسـا بـە رەشبگیرکردنی بارزانییەکان، لە ئۆردوگاکانی قوشتەپە، بەحرکـە، حـەریر و دیانە. ژمارەی ئەو بارزانیانەی بەر ئەم شالآوە کەوتن نزیکەی هەشـت هـەزار کەس دەبوون، هەموویان نێرینە و تەمەنیان لە (١٥)سـال و بـەرەو سـەرەوە بـوو. صـدام حسـین دەربـارەی چارەنوسـی بارزانییـەکان هـیچ گومـان لـە زیندومانەوەیان ناهێلێت، کە گوتی: (**ئەوانە خیانەتیان لە پەیمان کرد، بۆیـە ئێمەش بەسزای توندو سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن**).

تایبه‌تمه‌ندیی په‌لامارەکانی نێوان ساڵانی (١٩٨٧ -١٩٨٩) بۆ سەر ناوچه کوردنشینه‌کان له‌لایه‌ن سوپای به‌عسه‌وه‌:

١. کوشتن و لـه‌ناوبردنی بـه کۆمـه‌ڵ و بێسه‌روشوێنکردنی ده‌یان هـه‌زار که‌سی مه‌ده‌نی، که ژماره‌یه‌کی زۆری ژن و منداڵ و پـیر و هه‌ندێ جار ته‌واوی دانیشتوانی چه‌ند گوندێك پێکه‌وه بووه.

٢. به‌کارهێنانی چه‌کی کیمیاوی دژ به شاری هه‌ڵه‌بجه و ده‌یان گوندی کوردنشین.

٣. وێرانکردنی هـه‌زاران گوند، که لـه به‌ڵگه‌نامه‌کانی حکومه‌تدا ناویان هاتووه، (سوتاوه، تێکدراوه، ته‌ختکراوه).

٤. وێرانکردنی مزگه‌وت و قوتابخانه و نه‌خۆشخانه و کانی و سه‌رچاوه‌کانی ئاو و هه‌رچی ده‌زگاکانی گشتی بوون له‌م ناوچانه‌دا.

٥. تاڵانکردنی سه‌روه‌ت و سامانی هاووڵاتیانی کورد له‌لایه‌ن سوپاو جاشه کورده‌کانی سه‌ر به حکومه‌ت.

٦. ده‌ستبه‌سه‌رکردن و به‌ندکردنی هـه‌زاران ئافره‌ت و منداڵ و پیر، بۆ چه‌ند مانگ له باروده‌خێکی ئێجگار سه‌خت به‌بیانوی نه‌یاریکردنیان بۆ حکومه‌ت، ژماره‌یه‌کی زۆریشیان، به‌هۆی به‌دخۆراکی و نه‌خۆشیه‌وه، له گرتوخانه‌کان گیانیان له ده‌ستدا.

٧. گواستنه‌وه‌ی سه‌دان هه‌زار لـه دانیشتوانی گونده‌کان، له‌دوای وێرانکردنی گونده‌کانیان، بۆ ناوچه‌کانی تر، دوور لـه زێد و شوێنی خۆیان.

تێكدانی بنەما و ژێرخانی ئابووریی دێهاتی كوردستان:

لە (٢٩ /١٩٨٧/٣) بە بڕیارێكی سەركردایەتی، حوكمی رەها درا بە (عەلی حەسەن ئەلمەجید)، ئەلمەجید دوای وەرگرتنی ئەم دەسەڵاتە، كەوتە پیادەكردنی سیاسەتێكی ترسناك و داپلۆسین و لەناوبردنی فراوان دژ بە تەواوی دێهاتنشینەكانی كورد، بەفەرمانێك لە حوزەیرانی ١٩٨٧، هەموو ناوچە گوندنشینەكان كران بە ناوچەی قەدەغەكراو فەرماندرا بەوەی هەركەسێك لەم ناوچانەدا دەستگیربكرێت بەبێ لێپرسینەوە، ئەوانەی تەمەنیان لەنێوان (١٥-٧٠)ساڵدایە لە سێدارە بدرێن. بۆیە لە ترسی چەسپاندنی سزاكانی ئەم بڕیارە خەڵكێكی زۆر گوندەكانیان چۆڵكرد و بەرەو شار و شارۆچكەكان كۆچیانكرد.

قۆناغی شەشەم: (١٩٩١ ـ ٢٠٠٣)

ئەم قۆناغە لەدوای داگیركردنی كوێت لەلایەن رژێمی بەعسەوە دەستپێدەكات. هاوكێشە هەرێمی و نێودەوڵەتیەكان بەرامبەر عێراق گۆڕان و جیهان كەوتە دۆخێكی تایبەتمەندەوە. لە رۆژی (١٩٩١/١/١٧) هاوپەیمانان لە ئۆپەراسۆنێكی سەربازیدا بەناوی گەردەلوولی بیابان، گورزێكی كوشندەیان لە رژێمی عێراق وەشاند. عێراق بەشكستێكی گەورە لە جەنگەكە هاتە دەرەوە. بەعس لە ناوەخۆ لاواز بوو، هەر بۆیە گەلانی عێراق بە عەرەب و كورد دەستیان بە راپەڕین كرد، لەم راپەڕینە چەندین شار لە كوردستان و باشووری عێراق ئازادكران.

راپەڕینە مەزنەكەی ساڵی ١٩٩١ و كۆڕەوە ملیۆنیەكەی هەمان ساڵ، دەرفەتێكی لە باری بۆ كورد رەخساند، تا شێلگیرانە بۆ هێنانەدی مافەكانی

کۆڕەوی کوردان لە ساڵی ۱۹۹۱

کار بکات، چونکە ئەم راپەڕینە مێژووییە هەموو ئەو ناوچانەشی گرتەوە، کە بەعس دەیان ساڵ بوو خەریکی سڕینەوەی مۆرکە نەتەوەییە کوردییەکانی بوو.

لە مایسی هەمان ساڵ کورد چووە ناو دانوستاندنەوە لەگەڵ حکومەتی عێراق، بەمەبەستی بەدیهێنان و چەسپاندنی مافەکانی لە عێراق، بەڵام دانوستاندنەکە زوو گەیشتە بنبەست، لەبەرئەوەی حکومەتی ئەوسای عێراق هەرگیز رازی نەبوو بە داواکارییەکانی کورد، کە یەکێکیان (**گەڕانەوەی ئاوارەکانی کەرکوک بوو بۆ زێدی خۆیان**). پرۆسەی بەعەرەبکردن و راگواستن کە حکومەتی عێراق پێشتر دەستیپێکردبوو، لە ساڵی ۱۹۹۱ بەرفراوانتر و مەترسیدارتر بوو بەتایبەتی بۆ تێکدانی باری ئیتنۆگرافی و

نەتەوەیی پارێزگای کەرکوك و شارەکانی دیکەی ژێر دەسەلآتی رژێمی بەعس تا روخانی رژێم لە (٩ /٤ /٢٠٠٣).

هەرچەندە لە دوای روخانی رژێمی بەعسەوە چارەنوسی ناوچە دابڕێنراوەکان بەستراوەتەوە بە مادەی (١٤٠)ی دەستوری نوێی عێراق، کە بەپێی ئەم مادەیە دەبوایە تا کۆتایی ساڵی (٢٠٠٧) کێشەی پاکتاوی رەگەزی لەم ناوچانەدا چارەسەر بکرابایە و چارەنوسیان دیاریکرابایە، کە دەچنە سەر سنووری حکومەتی هەرێمی کوردستان یا لەگەڵ دەسەلآتی ناوەند دەمێنەوە، بەلآم تاکو ئێستا جێبەجینەکراوە و ئەو بەندە دەستوریانەش مسۆگەر نین لەبەردەم هێزە توندڕەوە عەرەبیەکاندا تاکو بەرجەستەبێت.

داواکاری ناوچە دابڕێنراوەکان بە جێبەجێکردنی مادەی (١٤٠)ی دەستوری نوێی عێراق

قۆناغی حەوتەم: قۆناغی دوای روخانی رژێم ساڵی ٢٠٠٣

قۆناغی دوای روخانی رژێمی بەعس لە ناوچە دابڕێنراوەکان، لە ساڵی (٢٠٠٣ تاکو ئێستا)، کە کێشەیەکی زۆری لەسەرە، لەنێوان کورد و دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغدا لەلایەک، دانیشتوانی کوردو گروپە تیرۆرستەکان لە لایەکی تر، کە هەرەشە لە گیان و سامانی هاوڵاتیانی کوردنشینی ناوچەکانی (سەعدیە و جەلەولا و قەرەتەپە و شەنگال و رۆژئاوای کەرکوک دەکەن، بۆ بەزۆر دەرپەڕاندنیان لە شوێنەکانیان بۆ ناوچەکانی ژێر دەسەڵاتی حکومەتی هەرێمی کوردستان. هەر چەندە حکومەتی ئێستای عێراق بە ئاشکرا پەیڕەوی بەردەوامبوونی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن ناکات، بەڵام بێدەنگ بوون و دەستەوەستانی لەبەرامبەر گروپە تیرۆستە نەژاد پەرستەکان لە پاراستنی گیان وسامانی هاووڵاتیانی کورد و هەڵپەساردنی مادەی (١٤٠)ی دەستور. هۆیەکە بۆ بەردەوامبوونی سیاسەتی بەعەرەبکردن و راگواستن و پاکتاوی نەژادی گەلی کورد لە ناوچە دابڕێنراوەکان.

خۆپیشاندانی توێژەکانی کەرکوک لە دژی پەیڕەوکردنی سیاسەتی صدام لە تۆقاندن و دەرکردنی دانیشتوانەکەی

پرسیارەکانی بەشی یەکەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

بەعەرەب بوون ، یەکێتی سۆسیالیستی عەرەب ،ئەشکەوتی دەکا ، ڕێکەوتنامەی جەزائیر ،پشتێنەی ئەمنی ،گەردلوولی بیابان ، کۆڕەو ، مادەی ١٤٠ ، قەسابخانەی صوریا.

پ٢.ئەم بۆشایانە پڕبکەرەوە :

١. بە بڕیاری کۆمەڵەی نەتەوەکان لە١٦کانونی دووەمی١٩٢٥ .... بە فەرمی بوو بە بەشێك لە جەستەی دەوڵەتی عێراق.

٢. بە پێی یاسای ژمارە ٢٩ ساڵی ١٩٣٨ مافی خاوەنداریەت بە رەسمی درا بە هۆزە عەرەبەکان لە ناوچە کوردییەکان و نیشتەجێکردنیان بەتایبەتی لە ....،.....،......،.........،........ .

٣. قەسابخانەکەی شاری سلێمانی لە .... ساڵی ..... بووە هۆی گوللە بارانکردنی(٢٨٠) هاووڵاتی کورد .

٤. لە رۆژی .... هێزی ئاسمانی عێراق هێرشێکی دڕندانەیان کردە سەر شاری قەڵادزێ و بووە هۆی گیان لە دەستدانی .... کەس .

پ٣.هۆی ئەمانە رونبکەوە :

١. لە دوای لکاندنی ویلایەتی موسڵ (باشوری کوردستان) بە دەوڵەتی نوێی عێراق ، کورد لە زۆرینەی نەتەوەیی دەبێتە کەمینە بە گوێرەی عێراق؟

٢. دەسەڵاتدارانی عێراق بەردەوام پیلان و نەخشەیان داڕشتووە بۆ داڕشتنەوەی پێکهاتەی نەتەوەی و دیمۆگرافی لە کوردستان .

٣. کورد دامەزراندنی کۆماری یەکگرتووی عەرەبی بە مەترسیەکی گەورە بۆ سەر شوناسی نەتەوەی خۆی دەزانی .

٤. قۆناغی نێوان ساڵانی (١٩٨٠ ـ ١٩٩١)بە مەترسیدار ترین رەوش دادەنرێت لە سیاسەتی بە عەرەبکردن و راگواستنی کورد.

پ٤. شێوازەکانی راگواستنی کورد لە دوای رێکەوتنامەی جەزائیر بە چ شێوازێك ئەنجام درا .

پ٥. بۆ پەیرەوکردنی سیاسەتی بە عەرەبکردن و راگواستنی کورد لە دوای کودەتای حەرەس قەومییەکان چ رێگایەکی پەیرەو کرد .

پ٦. دانیشتوانی کورد لە کوردستانی عێراق بە پێی ئاماری ساڵی ١٩٥٧ چۆن پۆلین دەکرێت ؟

پ٧. ئەم دەستە واژەیە چۆن لێك دەدەیتەوە :(کورد بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و کوردستانیش بەشێکە لە نیشتمانی عەرەب).

پ٨. تایبەتمەندی پەلامارەکانی نێوان (١٩٨٧ ـ ١٩٨٩)بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان لە لایەن سوپای بەعس بژمێرە .

بەشی دووەم

کوردە فەیلیەکان

کورتەیەکی مێژوویی دەربارەی کوردە فەیلیەکان:

کوردە فەیلیەکان بە درێژایی مێژوو لە رۆژهەلاتی دیجلە ژیاون و بەشێکی دانەبڕاون لە نەتەوەی کورد.

ئەم زارەوەیە (فەیلی) بە کۆمەڵە هۆزێکی لوڕی دەوترێت، کە نیشتەجێی (پێشکۆ و پشتکۆ)ی زنجیرە چیاکانی زاگرۆس بوون، زۆربەی مێژوونوسان، کۆکن لەسەر ئەوەی کە لە رەچەڵەکی ئیلامی یا گۆتییەکانن، لە ناوەڕاست و باشووری عێراق ژیاون، لە ناوچەکانی (مەندەلی، زرباتییە، بەدرە، جەسان، خانەقین، کەرکوك، بەغدا، کوت، عەمارە و بەسرە).

رۆژهەلاتناسی روسی (فلادمێر مینۆرسکی) و هەریەك لە (جۆن مالکۆن و براون) و توێژەری کوردی (د. اسماعیل قوماندار) پشتگیری بۆچوونەکەی دەکەن، کە بڕوای وایە سەرەتاکانی دەرکەوتنی زاراوەی (فەیلی) لە سەدەی شازدە بووە، بۆ جیاکردنەوەی میرنشینی (لوڕی بچووك) وحوکمڕانەکەی کە خۆیان بە لوڕی رەسەن دادەنا، بە بەراورد لەگەڵ (لوڕی گەورە) کە وایان دادەنا، لوڕی بچووك بەشێکن لە لوڕی گەورە، نەك رەسەن و بنچینە. سەرەڕای ئەوەی ئەم زاراوەیە لەم ناوچانە بە دەگمەن بەکارهاتوە، بەلاّم لەسەدەی نۆزدەهەم، تەنیا لەلایەن دانیشتوانی پشتکۆ بەکارهاتووە. لە سەردەمی ئێستاش ئەم زاراوەیە تەنیا بۆ ئەو کوردانە بەکاردەهێنرێت، کە نیشتەجێی ئەو ناوچانەن بەر دەوڵەتی عێراق کەوتون، لەدوای دیاریکردنی

سنووری نێوان ئێران و عوسمانییەکان لە ساڵی ١٩٠٥. بەڵام دانیشتوانی خانەقین و مەندەلی کە کوردی گەرمەسێرن، ئەم زاراوەیە بۆ ناساندنی خۆیان بەکارناهێنن.

هەندێك لە توێژەران بڕوایان وایە کە بنچینەی زاراوەی فەیلی، لەناوی پاشای ئیلامی (بیلی) هاتووە، کە بنەماڵەکانی دەوڵەتی (ئیلامیان) لە ساڵی (٢٦٧٠ پ. ز) دامەزراندوە. ناوی (بیلی) بەدرێژایی رۆژگار گۆڕاوە بۆ (فەیلی)، بە گۆڕانی بڕگەی (با) بۆ (فا)، هەروەك گۆڕانی ناوی (بارس) بۆ (فارس)ی ئێستا.

(بهله) وەك رووبەرێکی جوگرافیایی بۆ یەکەمجار، کە لەسەرچاوە عەرەبیە ئیسلامیەکاندا هاتووە، لە سەدەی دەیەمی زایینی لە کتێبی (مختصر تاریخ البلدان)ی (ابن فقیه الهمدانی)، ئاماژەی پێکراوە، ئەم ناوچانە دەگرێتەوە (هەمەدان، ماسین (ئیلام)، سمرە (درشهر)، ماە البصرە (نهاوند)، ماە الکوفه (دینور) و کرمنشاە). ابن ندیم لە کتێبی (الفهرست) هەر ئەو شارانە باس دەکات کە سەر بە (فهلە)ن، هەروەك (تەبەری) لە کتێبی (تاریخ الرسل و الملوك) کەوا (فهلو) خەڵکی هەرێمی چیاکانن. لێرەوە بۆمان دەردەکەوێت کە کوردە فەیلییەکان دانیشوانی ئەوپەڕی باشووری کوردستانن. ئەم ناوچانەش تەنها (پشتکۆ) و (پێشکۆ) دەگرێتەوە. ناوی (لوڕ) بەو هۆزانە دەوترێت کە لە بەشی رۆژهەلات و باشووری کوردستان نیشتەجێن و بە هەموو لوڕەکانی دانیشتوی عێراق دەوترێت (فەیلی).

سەرەتای نەهامەتی کوردە فەیلییەکان:

کێشەی کوردە فەیلییەکان وەك کێشەی عەرەبە شیعەکان پەیوەستە بەو ململانێ سیاسیە دوور و درێژەی نێوان هەردوو دەوڵەتی عوسمانی تورك و سەفەویی ئێرانی، کە ڕێخۆشکەر بوو بۆ دابەشکردنی دانیشتوانی ناوچەکە لە نێوان دووکەوتەی ئێرانی و عوسمانی. زۆر لە شیعە عێراقیەکان بە دووکەوتەی ئێرانی ناونوسکران، کە لەناویاندا کوردە فەیلیەکان بوون لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی ڕووبەرووی جیاکردنەوە (هاوێڵکردن) بوونەتەوە لەگەڵ توێژ و چینەکانی تری کۆمەڵگەی عێراق.

لە ساڵی ١٩٢٤ یاسای ڕەگەزنامەی عێراقی جەختی لەسەر دابەشکردنی گەلی عێراق کردەوە بۆ سێ بەش لەسەر بنەمای ئایین و نەتەوە. کوردە فەیلیەکان لەبەر ئەوەی لە پەیڕەوانی ڕێبازی شیعە مەزهەب بوون، بە ڕەچەڵەکی ئێرانی ناو نوسکران، بۆیە بە بەردەوامی کەوتنە بەر هێرشی دەسەلاّتدارانی عێراق.

کوردە فەیلییەکان لە خیوەتگاکانی سەر سنوری ئێران

لەگەڵ دەست بەسەرداگرتنی دەسـەلآت، لەلایـەن بەعسـیەکانەوە، لـە سـاڵی ١٩٦٨ بەدواوە، کـوردە فەیلیـەکان رووبـەرووی شـالآوی تونـدی راگواسـتن و لەناوبردن بوونەوە. لەسەرەتای حەفتاکان رژێم نزیکـەی (٤٠٠٠٠) چـل هـەزار کوردی فەیلی راگوێزی ئێران کرد، بەبیانۆی ئەوەی کە رەچەڵەکیان ئێرانیـە. لە درێژە پێدانی ئەم سیاسەتە رەگەزپەرستیە، لەساڵی ١٩٨٠ بەپێی بڕیـاری ژمارە (٦٦٦)، مافی هاولآتیبوونی لێسەندنەوە، ئینجـا دەسـت بەسـەر مـاڵ و سامانیان داگیرا.

ئامانجی لەناوبردنی ئەو توێژە رەسەنەی گەلی کورد، بۆ بنبڕکردنی کورد بوو لـە بەغـدا و شـوێنە عەرەبنشـینەکانی عێـراق. ژمارەیـەکی ئێجگـار زۆریـان بەوپەڕی رەفتاری دڕندایـەتی و نامرۆڤانـەوە، بـە زەوتکردنـی ژن و کوشـتنی پیاو و منداڵەکان دەستیپێکرد، کە لە مێژوو کەم وێنە بـووە. سـەرەڕای ئـەم هـەموو زۆردارییـەی کـە بەرامبـەریان دەکـرا، هـەر بـەوە نەوەسـتان بـەڵکو دەستکرا بە رەشـبگیرکردنی هـەزاران گـەنجی فەیلییـەکان وەك بارمتـە، کـە تائێستا بێسەروشوێنن و هیچ زانیاریەکیان لەبارەوە نازانرێت.

رژێم چەمکی رەچەڵەکی ئێرانی کـردە بیـانۆ بـۆ راگواسـتنیان، بەکۆمـەڵ لـە ناوچـەکانی بەغـدا و شـار و شارۆچـکەکانی تـری عێـراق، دووریخسـتنەوە بـۆ سنوورەکانی عێراق ـ ئێران، لەپێش و لەدوای جەنگی (١٩٨٠ — ١٩٨٨) بەبێ گوێدانە هیچ یاساو مافێکی مێژووی ئەم گەلە.

ساڵی (١٩٨٠) وەزیری ناوخۆی عێراق، بڕیارێکی دەرکرد بە دوورخسـتنەوەی ئـەو کەسـانە کـە بەرەچـەڵەك ئێـرانین و لـە عێراقـدا دەژیـن، رەگەزنامـەی عێراقییـان نییـە. لـە چوارچـێوەی ئـەم بڕیـارە ئـەو گەنجانـە کـە تەمـەنیان

لەنێوان (١٨— ٢٨) ساڵدا بوو، وەك دەسبەسەر لەلای رژێم مانەوە، ئەوانی تریش بەرەو سنوورەکانی ئێران دوورخرانەوە. بڕیارەکە جەختی کردەوە هەر کەسێك بیەوێت بۆ عێراق بگەڕێتەوە دەبێ گوللەباران بکرێت.

لەمیانەی چەوساندنەوەو توندوتیژی، سەرۆکی پێشوی عێراق (صدام حسین)، داهێنانێکی نوێی هێنا کایەوە، ئەو پیاوەی عێراقییە و ژنەکەی فەیلییە دەبێ لێی جیابێتەوە، بەرامبەر بە (٤٠٠٠) چوار هەزار دینار ئەگەر سەرباز بێت، (٢٥٠٠) دوو هەزار و پێنج سەد دینار ئەگەر سڤیل بێت.

دەرکردنی کوردە فەیلییەکان بۆ سنورەکانی ئێران (دەروازەی منزریە)

بەبێ هیچ پێویستێکی ژیان

له میانەی بەردەوامبوونی سیاسەتی پاکتاوکردنی کورد، تەنیا لە ٤ی نیسانی ١٩٨٠، (٥٠٠٠) پێنج هەزار کوردی فەیلی بە کۆمەڵ لە ناوبردران.
بەپێی ئامارەکانی خاچی سوور و مانگی سووری نێودەوڵەتی (٤٠٠٠٠٠) چوار سەد هەزار هاووڵاتی فەیلی بوونە قوربانی ئەم سیاسەتەی رژێم بە کوژرا و راگوێزراوەوە.

لەیادی (٢٩) ساڵەی راگواستنی کوردە فەیلییەکان رۆژی (٢٠٠٩/٤/٣) لە شەقامی کیفاح لە بەغدا، بنکەی کوردە فەیلییەکان

لە دوای روخانی رژێم لە ساڵی (٢٠٠٦) یاسای رەگەزنامەی عێراقی، بڕیاری (٦٦٦) ساڵی ١٩٨٠ی پوچەڵکردەوە، کە پەیوەست بوو بە سەندنەوەی رەگەزنامەی عێراقی لەلایەن رژێمی پێشوو. ژمارەیەك توانیان مافەکانیان بەدەست بهێننەوە، بەڵام ژمارەیەکیان تا ئێستا نەیانتوانیوە ئەو مافانە بەدەست بهێننەوە، چونکە بۆ گێڕانەوەی مافەکانیان پێویستیان بە

بەڵگەنامە هەیە کە رەچەڵەکی عێراقی خۆی بسەڵمێنیّ، دەبیّ لە سەر ژمێری ١٩٥٧ ناونوس کرابێت، بەڵام خەڵکێکی زۆر بەڵگەنامەکانیان نەماوە، لەبەر ئەوەی رژێم لەکاتی شاڵاوەکانی دەرکردن و گرتنەکان هەمووی لەناوبردووە.

دادگای باڵای تاوانەکانی عێراق کێشەی کوردە فەیلییەکانی بەجینۆساید ناساند

پرسیارەکانی بەشی دووەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

کوردی فەیلی ،دووکەوتەی ئێرانی(التبعیة الایرانیة) ، دەوڵەتی ئیلامی. پشتکۆ و پێشکۆ.

پ٢.ئەم بۆشایانە پڕبکەرەوە :

١.کوردە فەیلییەکان بە درێژایی مێژوو لە ناوەڕاست و باشوری عێراق ژیاون، لەم ناوچانە... .....، ..... .

٢.لە میانەی پاکتاوکردنی کورد تەنها لە رێکەوتی .... پێنج هەزار کوردی فەیلی بەکۆمەڵ لە ناوبردران .

پ٣.بڕیاری ژمارە ٦٦٦ ی ساڵی ١٩٨٠ چۆن مافی کوردە فەیلییەکانی پێشێل کرد .

بەشی سێیەم

کۆمەڵکوژی بارزانییەکان

بـارزان ناوچـەیەکی شـاخاوییە، دەکەوێتـە نزیـك سێگۆشـەی سـنووری، (ئێران و تورکیا و عێراق)، لـە پارێزگـای هـەولێر. دانیشـتوانەکەی لـە رووی دیمۆگرافیەوە بە سەر نزیکەی (٤٠٠) چوار سەد گوند دابەش دەبن.

نەخشەی ژمارە (٢) دابەشبوونی هۆزەکانی بارزان*

---

* سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو(ئەتڵەسی مێژووی بزاڤی رزگاری خوازی کوردستان)

بارزانییەکان لە یەکگرتنی حەوت هۆزی دەڤەرەکە پێکهاتوون، (شێروانی، بەرۆژی، نزاری، دۆڵەمەڕی، مزووری، هەرکی بنەجیٚ و گەردی). ئەم هۆزانە لە پەیڕەوانی شێخانی بارزانن، هەر لەژێر ئەم چەترەش یەکیان گرتوە بەناوی بارزانی، کە لەناوی گوندی بارزان هاتووە و مەزارگەی خودانیٚ بارزانە.

دانیشتوانی ئەم ناوچەیە پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی نویٚ، لە سەردەمی عوسمانییەکان، تووشی گرتن و راوەدونان و کوشتن بووەتەوە. لەدوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی نوێش نەهامەتتیەکان کەم نەبوونەتەوە، بەڵکو رۆژ بەرۆژ رووی لە زیادبوون کردووە، لە راگواستن و کوشتن و دەربەدەر بوون، چ بۆ دەرەوەی کوردستانی عێراق بوو بێت یا بۆ ناوە.

هەر جارەی چەندین کەس بوونەتە قوربانی و بەتالاٚن چوونی ماڵ و سامانیان و سوتاندنی گوند وێرانکردنیان لەلایەن رژێمە یەك لە دوای یەکەکانی عێراق.

راگواستنی بارزانییەکان:

ئەم دەڤەرەش هەروەکو دەڤەرە کوردنشینەکانی تر، لەگەڵ سەرهەڵدانی هەر بزوتنەوەیەکی نەتەوەیی ئازادیخواز، حکومەتەکانی عێراقی هەموو رێگایەکیان گرتۆتە بەر بۆ لێدان و لە ناوبردن و راگوێزان و بە تالاٚن بردنی ماڵ و سامانی دانیشتوانەکەی، هەرجارەی ناو و ناتۆرەیەکی جیاوازیان دەخستە پاڵ گەلی کورد. هەرجارەی بە بیانۆیەك، جارێك بەناوی جیابوونەوە و جارێك بەناوی کرێگرتەی ولاٚتانی بیانی و دەوروبەر، بۆ ئەوەی ببێتە بەهانەیەك بۆ رێخۆشکردن و لێدانی ناوچە کوردنشینەکان و

کۆمەڵگەی بارزانییەکان لە قوشتەپە، دوور لەپێداویستیەکانی ژیان

جێبەجێکردنی مەبەستەکانیان، لە بەعەرەبکردن و تواندنەوەی گەلی کورد، لە قاوغی نەتەوەی عەرەبیدا، بۆیە رۆژ بەرۆژ هێرش و پەلامارەکان توندتر دەبوونەوە و قوربانی زۆر ترو پێشێلکردنی مافەکانی مرۆڤیش زیاتر دەبوون. بارزانییەکان لەم هێرشانە پشکی شێریان بەرکەوتووە، چەندین جار لە زێدی باب و باپیرانیان راگوێزراون و تالآنکراون. هەر لە سەرەتای سییەکانی سەدەی رابردوو کەوتنە بەر پەلاماری لەشکری پیادەی عێراق، بە پاڵپشتی فڕۆکە جەنگیەکانی ئینگلیز، چەندین گوندیان وێرانکرد و دانیشتوانەکەیان بەرەو تورکیا رایانکردوە.

لە تشرینی یەکەمی ١٩٤٥، دیسان دانیشتوانەکەی جارێکی تر گوندەکانیان وێرانکرایەوە و ژمارەیەکی زۆریان ئاوارەی ئێران بوون. لە نیسانی ١٩٤٧ جارێکیتر ئەو خەڵکەی مابوونەوە، لە ژن و منداڵ و پیر لە (دیانا) دەسبەسەرکران، پیاوەکانیش بۆ بەندیخانەکانی (کەرکوك، موسڵ، بەغدا و

بەسرە) راگوێزران، بۆ چەند ساڵێك لەوێ مانەوە، پاشان خێزانەكانیان بەسەر گوندەكانی دهۆك و هەولێر دابەشكران.

لەدوای رێكەوتننامەی جەزائیر، كە لە نێوان شای ئێران و حكومەتی عێراق لەساڵی ١٩٧٥ لە دژی بزوتنەوەی گەلی كورد مۆركرا، بووە هۆی شكستپێهێنانی بزوتنەوەكە. حكومەتی عێراق ئەم هەلەی قۆستەوە و كەوتە گیانی گەلی كورد بەگشتی، بارزانییەكانیش بەشێك بوون، كەوتنە بەر ئەم شاڵاوە نامرۆڤانەیە. لەدوای ساڵی ١٩٧٥پرۆسەی راگواستن فراوانتر كرا، هەندێكیان بەرەو ئێران رۆیشتن و هەندێكیشیان گەڕانەوە ناو كوردستان.

شوێنەواری بۆردومانی ئۆردوگای زێوە لەلایەن فڕۆكە جەنگیەكانی عێراق

ئەوانــەی لــە ئێــران گیرســانەوە، لــە کۆمەڵگــە ســنووریەکانی نزیــك عێــراق نیشتەجێکران، بەتایبەتی ئۆردوگای زێوە، کـە چـەندین جـار لەلایـەن فڕۆکـە جەنگیەکانی عێراق بە ناپاڵم بۆردومانکرا، لەئەنجامی ئەو پەلامارە قوربـانی زۆری لێکەوتــەوە. ئــەو کەســانەش کــە گەڕانــەوە کوردســتان، ڕژێــم بــەرەو بیابانەکانی باشووری عێـراق ڕایگواسـتن، لـە پارێزگـای دیوانیـە، ناحیـەکانی (جحیش، خیریە و مەجوجیە) لە کۆمـەڵگا نیشـتەجێکران. لـەدوای خۆشـیان گوندەکانیان وێرانکرا و فەرمانیش درا هەر کەسێك بگەڕێتـەوە گونـدەکان لـە سێدارە دەدرێت. ئەو خەڵکـەش کـە لـە ناوچـەکەدا مابوونـەوە بـۆ کۆمەڵگـە زۆرەملێیــەکانی هــەریر و دەوروبــەری هــەولێر ڕاگــوێزران و گوندەکانیشـیان لەگەڵ زەوی تەختکران.

بارزانییـە ڕاگوێزراوەکـانی دیوانیـە، لـە سـاڵی ١٩٨٠ گەڕێندرانـەوە کۆمەڵگـە زۆرەملێیــەکانی قوشــتەپە لــە هــەردوو کۆمــەڵگای (قــودس و قادســیە) نیشتەجێکران، بەبێ هیچ پێویستیەکی مرۆیی.

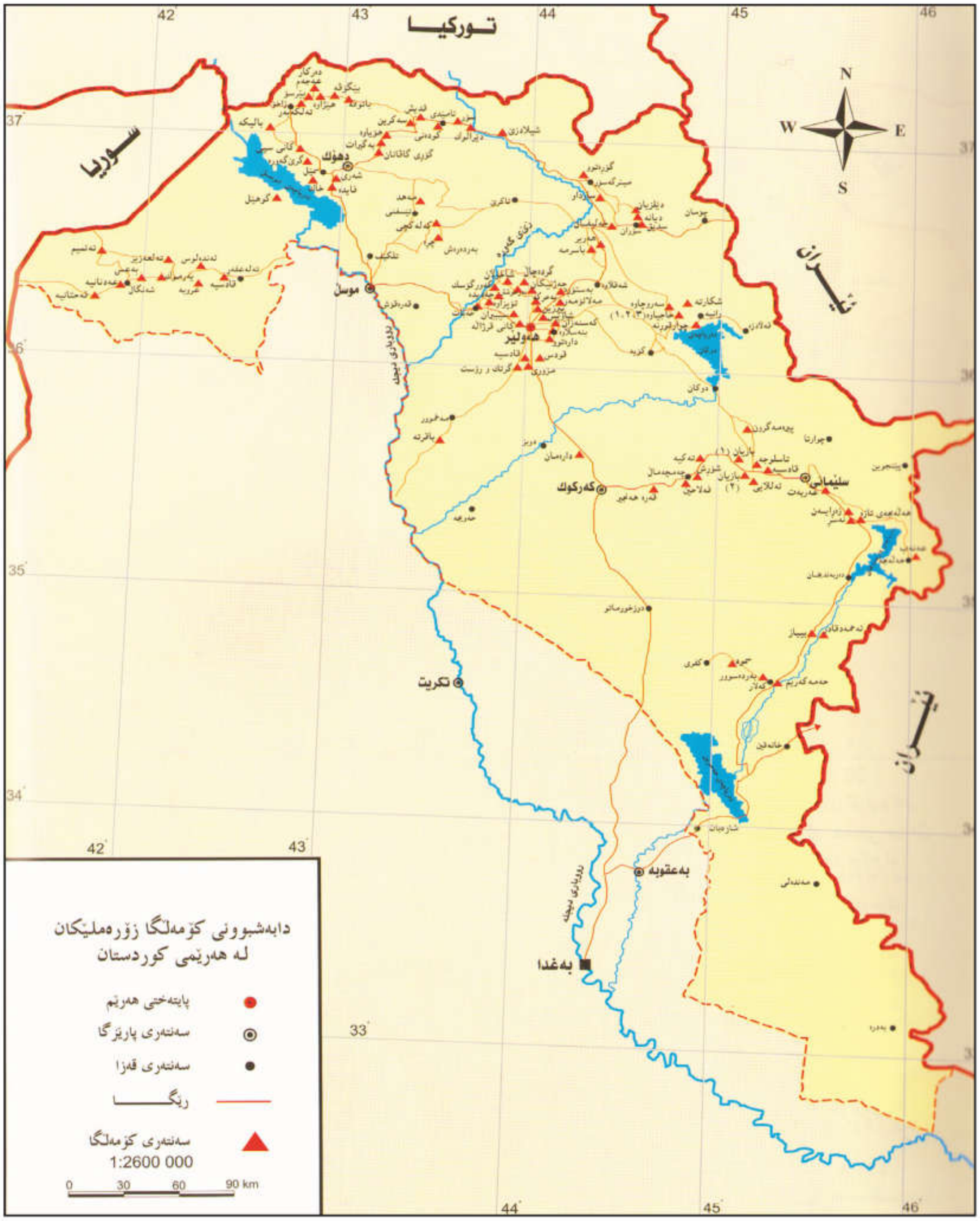

نەخشەی ژمارە (٣) دابەشبوونی كۆمەڵگا زۆرەملێيەكان لە هەرێمی كوردستان*

* لە نەخشەكانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتلەسی هەرێمی كوردستانی عێراق .

جینۆسایدکردنی بارزانییەکان:

لەدوای هەڵگیرسانی جەنگی نێوان عێراق ـ ئێران، رژێم لە زۆربەی بەرەکانی شەڕدا شکستی دەخوارد بەتایبەتی لە بەرەکانی شەڕی کوردستان، ئەمە لەلایەك لە لایەکی تر بەشدارینەکردنیان لە ریزەکانی سوپای عێراق و بەشدارینەکردنی گەنجەکانی کورد لە (شەڕی قادسیە) و چوونە ریزی پێشمەرگە، بۆ رژێم بووە بارگرانیەکی گەورە لە کۆنترۆل کردنی ناوچەکە، بەتایبەتی لەدوای شکستەکانی سوپای عێراق لە بەرەکانی حاجی ئۆمەران، بۆ رژێم بووە بیانۆیەك بۆ تۆڵە سەندنەوە لە کورد بەگشتی و بارزانییەکان بەتایبەتی، کە گوایە هاوکاری سوپای ئێرانیان کردووە، بۆ داگیرکردنی ناوچە سنووریەکانی بەرەی حاجی ئۆمەران.

لە تەمووزی ۱۹۸۳ رژێم بە هێزێکی گەورە کە پێکهاتبوو لە دەزگا ئەمنیەکان و گاردی کۆماری، گەمارۆی هەردوو کۆمەڵگەی (قودس و قادسیە)دا لە شارۆچکەی قوشتەپە، کە بارزانییەکانی تێدا نیشتەجێبوو، دەستیکرد بە گرتنی نێرینەی تەمەن (۱۵) ساڵی تاکو پیرەمێردی (۹۰) ساڵی، راپێچی ناو پاسی پەردە پۆشکران و بەرەو شوێنی نادیار گواسترانەوە. لە مانگی ئابی هەمان ساڵ، پەلاماری کۆمەڵگە زۆرەملێیەکانی (بەحرکە و هەریر و دیانە)ی دا و نێرینەکانیان دەسگیرکرد و بە پاسی گەورە بەرەو باشوور رەوانەکران. لە مانگی تشرینی یەکەم دووبارە هەڵیان کوتایەوە سەر هەردوو کۆمەڵگەی (قودس و قادسیە)، بۆ ئەو مێرمنداڵانەی کە جاری پێشوو دەسگیر نەکرابوون، ئەمجارە هەموویان دەسگیرکردن.

لەم پەلامارانەی گرتن و راوەدونـان، نزیکـەی (٨٠٠٠) هەشـت هـەزار نێرینـەی بارزانی لە گەنج و پیر بە ساغ و نەخۆشەوە، تەنانـەت ئەوانـەی کـە لـە رووی دەرونیشەوە تەواو نەبوون دەسگیرکران و شونبزکران و ژن و منداڵەکانیشیان بەبێ سەرپەرشتی و بە ژیانێکی مەرگەساتی لە ئۆردوگاکان هێشتەوە.

بەپێی بەڵگەنامەکان، ئـەو پیـاوە بارزانیانـەی تەمـەنیان لـە ١٥ سـاڵ بـەرەو سەرەوە بوو بۆ بەغدا گواسترانەوە و رەوانەی دادگـای بـەناو شـۆڕش کـران، لـەم دادگایـە بـە شـێوەیەکی رەمـەکی حـوکمی لەسـێدارەدانیان بەسـەردا سـەپاندن، دواتـر حوکمەکـە جێبـەجێکرا. هەرچـەندە ئـەو تۆمەتانـەی کـە ئاراستەی ئەو کەسانە کرابوو بێبنەماو نادروست بوون، بەڵام بە دادگاییـەکی رووکەشانە سزای مەرگیان بەسـەر سـەپێندرا، هەندێکیشـیان پـاش گرتنیـان گواسترانەوە بۆ خواررووی عێراق، رەوانەی پارێزگای موسەنا (سەماوە) کران، لە ئۆردوگاکانی (ئەبوجد و ئەلیە)دا دەسبەسەرکران. ئەم شوێنە (٤٥)کم لـە سنووری سعودیە دوورە، ناوچەیەکی بیابانی لماوییە.

دایکان لەسەر گۆڕی کەسوکاریان، لە دوای هێنانەوەیان لە بیابانی بوسەیەی موسەنا

زینده بەچاڵکردن:

بارزانییەکان بە شێوازی جیاجیا زینده بەچاڵکران، بەپێی راسپاردەکانی بەڕیوەبەری ئەمنی گشتی لە سەرەتای مانگی ئابی ١٩٨٣ فەرمانی لەسێدارەدان بەسەر بەشێکیان جێبەجێکرا و (١٦) شادە دۆز بۆ (٦٦٧) شەش سەد و شەست و حەوت کەس رێکخرا و حوکمی لەسێدارەدانیان بۆ دراوە و بەشەکانی دیکەش بە شێوازی جۆراوجۆر لە بیابانی (بوسەیە) لە باشووری رۆژئاوای عێراق زینده بەچاڵکران.

لەدوای روخانی رژێم لە ساڵی ٢٠٠٣، لە مانگی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥ بەڕێورەسمێکی شایستە، تەرمی (٥١٣) پێنج سەد و سێزدە کەس، کە لە گۆڕە بەکۆمەڵەکانی بیابانی بوسەیە زینده بەچاڵکرابوون، گەڕێندرانەوە زێدی باب و باپیرانیان لە نزیك بارزان دووبارە بە خاك سپێردرانەوە.

رێورەسمی دووبار ناشتنەوەی زینده بەچاڵکراوەکانی بارزانی لە گۆڕستانی بارزان

پرسیارەکانی بەشی سێیەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

بارزانییەکان ،کۆمەڵگای قودس و قادسیە ، بیابانی بوسەیە ، ئۆردوگای زێوە.

پ٢.جینۆسایدکردنی بارزانییەکان لە تەموزی ١٩٨٣ رونبکەوە .

پ٣.ئەم دەستەواژە رونبکەوە :

(ئەوانە خیانەتیان لە پەیمان کرد ، بۆیە ئێمەش بە سزای توندو سەختمان گەیاندن و بۆ دۆزەخمان ناردن).

پ٤.لە هەر شوێنێکی ئەم کوردستانە چیت بینوە یا بۆیان گێڕاویتەوە دەربارەی بارزانییەکان ، یا هەر گروپێکی تری کورد ،بە چیرۆك یا بە راپۆرت، بینوسەوە و لە پۆل بۆ هاورێکانتی بخوێنەوە .

بەشی چوارەم

بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی

بەچەکی کیمیاوی هەموویان (کوردەکان) دەکوژم، کێ بەنیازە هیچ قسەیەك بکات؟ هەرچیەك دەڵێن بابیڵێن! کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و ئەوانەش کە گوێ لەوانە دەگرن.

(عەلی حەسەن ئەلمەجید)

وەك لە بەشەکانی پێشتر باسمانکرد، لەدوای لکاندنی ویلایەتی موسل بـە عێراقی عەرەبی، کێشەی کورد تێکەڵ بە هاوکێشە سیاسیەکانی عێـراق کـرا. بـە درێـژایی مێـژووی دەوڵـەتی عێـراق کێشـەی کـورد بـووە بـە مەترسـی و بـەردەوام رژێمـە عێراقیـەکانی نیگـەران کـردووە. بـۆ چارەسـەرکردنی ئـەم کێشەیە، هیچ کام لە رژێمەکانی عێراق، نەیانتوانیوە رێگا چارەیەکی دروست بدۆزنەوە و دانیشتوانی عێراق لە مەترسی دوور بخەنەوە، تەنیا زمـانی چـەك بـەکارهاتووە بـۆ چارەسـەرکردنی کێشـەکە، چـونکە بـە بـڕوای سـەرانی رژێمـەکان، کوردسـتان بەشـێکی دانـەبڕاوە لـە نیشـتمانی عـەرەبی، گـەلی کـوردیش بەشـێکە لـە نەتـەوەی عـەرەب، کـە گـەلی عێـراق بەشـێکە لـەم چوارچێوەیە. هـەر لـەم روانگەیـە بـوو، سیاسـەتی پاکتـاوی رەگـەزی کـورد سەرەتا بـە عـەرەبکردن و راگواسـتن دەسـتیپێکرد، تـا گەیشـتە ئـەو تاوانـە گەورەیـەی کـە چـەکی کۆمـەڵکوژ و کیمیـاوی قەدەغـەکراوی نێودەوڵـەتی بەکارهێندرا.

لەدرێژە پێدانی سیاسەتی راگواسـتن لـە سـاڵی ١٩٨٧، گونـدەکانی سـەر بـە چەمچەماڵ و کۆیە و قەڵادزێ و ناوچەی سلێمانی ناچـار کـران گونـدەکانیان

بەجێبێڵن، دیارە ئەم کارەش نارەزایی خەڵکەکەی لێکەوتەوە، بۆیە رژێم لە نیسانی ١٩٨٧ بە چەکی کیمیاوی هێرشی کردە سەریان. بریندارانی ئەم هێرشە کە روویان لە نەخۆشخانەکانی ژێر دەسەڵاتی رژێم کرد بۆ چارەسەرکردنیان، دەرگایان بەروو داخرا و چارەسەرکردنیان قەدەغە بوو. یەکەم هێرشی چەکی کیمیاوی بۆ سەر ناوچە کوردنشینەکان لە کوردستان لە ١٥ی نیسانی ١٩٨٧ بە هۆی فرۆکە جەنگیەکان دەستیپێکرد، بۆ سەر ناوچەکانی سۆران و رەواندوز و دوکان و سەرچنار و گوندەکانی مەرگە و پشدەر، هێرشەکان بە گازی ژەهراوی بەردەوام بوو تا ٢١ نیسانی ١٩٨٧، هەر لەم هێرشانە گوندێکی زۆری ناوچەکانی خۆشناوەتی و دۆڵی بالیسان و دەوروبەری سلێمانی و قەرەداغ بەرکەوتن. لە پارێزگای دهۆکیش هەندێك گوندی سەر بەشارۆچکەی ئەتروش و باکرمان کیمیابارانکران.

لە ٢٤ی مایسی ١٩٨٧ هێرشی ئاسمانی بە چەکی کیمیاوی کرایە سەر دەوروبەری شاری کەرکوك کە تەنیا ٢٠ کم لە شارەکە دووربوو، وەك (گورگان و تۆمار). لە ئەیلولی ١٩٨٧ بە دواوە گەورەترین هێرشی کیمیاوی کرایە سەر دۆڵی جافایەتی کە دەکەوێتە نێوان شاری سلێمانی و قەڵادزێ. لە ٣ی ئەیلول پتر لە ٣٠ گوندی ئەم ناوچەیە بە گازی کیمیاوی تۆپبارانکران، هەندێکیان بۆ جاری دووەم و سێیەم بوو.

لە ٦ی ئەیلول دەوروبەری شارۆچکەکانی شەقڵاوە و کۆیە و بەدرێژایی چیای سەفین کیمیابارانکران، بەتایبەتی ناوچەی هیران و نازەنین، بۆ چەند جارێك.

نەخشەی ژمارە(٤) ناوچە کیمیا بارانکراوەکانی هەرێمی کوردستان *

---

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق .

له ١٧ی ئەیلولی ١٩٨٧ فڕۆکە جەنگیەکانی رژێم بە چەکی کیمیاوی هێرش کردە سەر ناوچەی بادینان، بەتایبەتی ئەو کۆمەڵگە زۆرەملێیانەی کە کورد و ئاشوری تێدابوو، لە نزیك سنوری تورکیا، کە زۆربەی دانیشتوانەکەی خەڵکی دهۆك و ئەتروش و ئەڵقوش بوون، لە ترسی رژێم رایانکردبوو. ئەو خەڵکە هەڵاتووە کە لە سنورەکانی تورکیا گیرسابوونەوە، حکومەتی تورکیا بەهیچ جۆرێك رێگای نەدا بپەڕنەوە ناو خاکەکەی، هەڕەشەی کردبوو ئەوەی سنوور ببەزێنێت رادەستی حکومەتی عێراقی دەکاتەوە، بەتایبەتی دانیشتوانی کۆمەڵگەی زۆرەملێی (گوندی کانی). رژێم جارێکی تر لە مانگەکانی (١٠،١١،١٢)ی ساڵی ١٩٨٧ سنورەکانی تورکیاو ئێرانی ناوچە کوردنشینەکانی کیمیابارانکرد. بە بەردەوامی خۆی لەو دەنگۆیانە دەپاراست، کە باسی لە کیمیابارانکردنی ناوچە کوردیەکان دەکرد.

(کۆمەڵەی گەلانی هەڕەشە لێکراو)، بڵاویکردەوە، کە رژێمی عێراق لە مانگی نیسان تا تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٨٧ پتر لە (٢٠٠)دووسەد گوندی لە کوردستانی عێراق بە چەکی کیمیاوی تۆپباران کردووە. پتر لە (٥٦٠) پێنج سەدو شەست کەس بوونە قوربانی چەکی کیمیاوی، کە شوێنەواری لەسەر جەستەیان دیاربووە. لە ١٦ی نیسانی ١٩٨٧، فڕۆکە جەنگیەکانی عێراق سەدەها بۆمبی کیمیاویان بە سەر گوندەکانی شێخ وەسانان و بالیسان و کانی بەرد و توتمە و زینێ و بێراوە و بالوکاوە دابارانـد، هەر لەهەمان رۆژدا زنجیرە چیاکانی هەریر و کاروخ...هتد، بە فڕۆکە کیمیابارانکرد، سەدان قوربانی لە بریندار و کوژراوی لێکەوتەوە، زۆرترین قوربانی بەر گوندی شێخ وەسانان کەوت، کە هیچ کەسێکیان بە سەلامەتی لەم هێرشە دەرنەچوو.

رۆژ بە رۆژ بەکاهێنانی ئەم چەکە ترسناکە تا دەهات لە زیادبوون دابوو، لە قۆناغەکانی ئەنفال گەیشتە لوتکەی بەکارهێنان، رژێم بەبێ سڵەمینەوە هەر بەرگریەکەك یا کۆسپێك لە شوێنێك بهاتابایە پێش سوپای رژێم بە چەکی کیمیاوی چارەسەریان دەکرد. هۆیەکەشی بۆ بێدەنگی کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی و بێکەسی گەلی کوردو گۆشەگیری لە ناوچەیەکی دابڕاوادا دەگەڕێتەوە.

پەیکەری عومەری خاوەر و مۆنۆمێنتی شەهیدانی هەڵەبجە

کیمیابارانکردنی شاری هەڵەبجە:

بەهۆی ستراتیژیەتی شوێنی جوگرافی شارەکە، کە هاوسنووری ئێرانەو رێگایەکی بازرگانییە و مێژووی دوور و درێژی بەرهەڵستی کردنی دانیشتوانەکەی لە دژی زۆرداری رژێمی بەعس، گەواهی خۆڕگری و لە

خۆبوردەیی دانیشتوانەکەی بووە. ئەم هۆکارانە وای لە رژێمی بەعس کرد، چاوی زیاتر بخاتە سەر دانیشتوانی ئەم ناوچەیە. هەڵەبجە بەلایەنگری نەیارانی رژێم ئەژماردەکرا، لە سەرەتای ساڵی ١٩٨٨، کە هێزی پێشمەرگە توانیان شارەکە و دەوروبەری لەدەست رژێم دەربێنن، بۆ رژێم بووە بەهانە بۆ درێژە پێدانی سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی کورد، هێرشێکی بەربلاوی کردە سەر ناوچەکە، وەك کاردانەوەیەك بەرامبەر هێرشی پێشمەرگەی کوردستان، لەم شاڵاوەدا زۆر لەشار و شارۆچکەکانی کوردستانی وێرانکرد، یەکێك لەم شارانە هەڵەبجە بوو. شایانی باسە شاڵاوی کیمیاباران بۆسەر هەڵەبجە، بەشێك نەبوو لە زنجیرە شاڵاوەکانی (ئەنفال) بۆ لە ناوبردنی کورد.

لەشەوی (١٥-١٦ی ٣ ی ١٩٨٨) بۆردومانی تۆپ و کاتیۆشای دوورهاوێژ بۆ ناو شار دەستپێکرد.

خەڵکێکی زۆر لە رۆژانی پێشوتر شاریان جێهێشتبوو، چووبوونە دەرەوەی شار. سەر لە بەیانی رۆژی ١٦ی ٣ی ١٩٨٨ حەوت فڕۆکەی جەنگی هاتنە سەر شارەکە، بە موشەك و ناپاڵم شارەکەیان بۆردومان کرد، کە ژمارەیەك خەڵك کوژران و خانووبەرەیەکی زۆریش وێرانکرا. لەو کاتە ئیتر هەستکرا کە دوژمن نیازی خراپی هەیە، بۆیە داوا لە دانیشتوانەکەی کرا شار چۆلبکەن، بەلاّم خەڵکێکی زۆر لەشار مانەوە، لە ترسی بۆمبارانکردن لە ژێر زەمینی خانووەکانیان خۆیان حەشاردابوو. ئەو بۆمبایانەی کە لە کاتژمێر یازدە شاری پێ بۆمبارانکرد چەکی کوشندەی تێکەڵاوبوو لە بۆمبی گەورەی ئاسایی و ناپاڵم و کیمیاوی، بۆیە بڕیاردرا تا شەو دادێت ئینجا خەڵکەکەی

رەویکەن، بەڵام فڕۆکەکانی ڕژێم بەردەوام بەسەر ناوچەکەدا دەسوڕانەوە و دەرفەتیان نەدا خەڵکەکە خۆیان ڕزگار بکەن.

(١٦ ئاداری ١٩٨٨) لەکاتی بوردمانکردنی هەڵەبجە

چڕترین بۆردومانی کیمیاباران کاتژمێر (٥,٢٠) ئێوارەی ١٦ی ئادار دەستی پێکرد، تا سەر لەبەیانی ڕۆژی ١٧ ئادار، (١٤) جار فڕۆکەکان بە بەردەوامی بۆردومانی شارەکەیان کرد.

سەرئەنجام ئەم بۆردومانە چڕە دڕندانەیە بووە هۆی کوشتی زیاتر لە (٥٠٠٠) پێنج هەزار کەس، لە ژن و منداڵ و گەنج و پیر، هەروەها بریندابوونی زیاتر لە (١٠) دە هەزار کەس و ئاوارەبوونی خەڵکی ناوچەکە بەرەو ئێران و ناوچەکانی تری وەك سلێمانی و دەوروبەری و کاولکردنی شارەکە

بەتــەواوەتی و کوشـتنی هەرچـی پەلـەوەر و مـاڵاتی ناوچـەکە بـوو هــەمووی قڕکرد.

رزگاربووانی کیمیابارانی هەڵەبجە

ئـەم هێرشـە کـە لەناوەڕاسـتی ئـاداری ١٩٨٨ بەچـەکی کیمیـاوی لـە لایـەن سوپای عێراقەوە کرایە سەر هاووڵاتیانی کورد، ئەمجارە نەك هێرشێکی گازی کوشندە و ژەهراوی و مەترسـیدار بـوو دژی گـەلی کـورد، بـەڵکو گـەورەترین هێـرش بـوو بــە گــازی ژەهــراوی لــە دوای جــەنگی یەکــەمی جیهانییــەوە ئەنجامدرابێ.

پرسیارەکانی بەشی چوارەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

ناپاڵم ، هەڵەبجە ، کۆمەڵگەی زۆرەملێی (گوندی کانی) ، شێخ وەسانان ، گورکان و تۆمار ، چەکی کۆمەڵ کوژ .

پ٢.هۆی ئەمانە لێك بدەرەوە :

١. ئەو کۆمەڵگە زۆرە ملیانەی کە کورد و ئاشوری تێدابوو لە نزیك سنوری تورکیا ،کە لە ترسی رژێم رایانکردبوو، لە سنورەکانی تورکیا گیریان خواردبوو .

٢. رژێم بە بێ سڵەمەنینەوە هەر بەرگریەکەك یا کۆسپێك لە شوێنێك بهاتابایە پێش سوپای رژێم بە چەکی کیمیاوی بۆردومانیان دەکرد .

٣. رژێم لە ١٦ ئاداری ١٩٨٨ بە چەکی کیمیاوی هێرشێکی بەربلاوی کردە سەر شاری هەڵەبجە.

بەشی پێنجەم

ئەنفال

تـاوانی ئـەنفال یەکێکـە لـە گـەورەترین و ترسـناکترین ئـەو تاوانانـەی لـە کۆتاییەکانی سـەدەی بیسـت بەرامبـەر بـە گـەلی کـورد ئەنجامـدرا. نـوێترین سیاسەتی رەگەزپەرستانە بووە بۆ پاکتـاوکردنی نەتەوەیـەك لـە سـەر زێدی باب و باپیرانی.

چەمکی ئەنفال:

ئەنفال لە زمانەوانیدا، کۆی (نفل)ە، کە بە دەسـکەوت دێـت. نـاوی سـورەتی هەشتەمە لە قورئانی پیرۆز، بە واتای ئەو دەسکەوتە دێت کە لەکاتی شـەڕدا بەدەسـت شـەڕکەرە موسـوڵمانەکان دەکـەوێت. واتـا سـامان و سـەروەتی بێبڕواکانـە کـە دەسـت موسـولمانان دەکـەوێت. لـەم بارەیەشـەوە بۆچـوونی زانایانی ئیسلام سەبارەت بە چەمك و واتای ئـەنفال (الانفـال هـو الغنیمـة، أي

كل نيل ناله المسلمون من أهل الحرب). كەواتە ئەنفال لـە ئـاييني ئيسـلامدا ئـەو دەسـكەوت و سـامانەيە كـە موسـوڵمانان لـە بتپەرسـت و بـێ بـاوەڕان وەك دەسـكەوتی شـەڕ دەسـتيان دەكـەوێت. هـەروەك لـە سـورەتی (الانفـال)ی قورئانی پیرۆزەوە ئاماژەی پێكراوە:(يَسْأَلُونَكَ عَـنِ الْأَنْفَـالِ قُـلِ الْأَنْفَـالُ لِلَّهِ وَالرَّسُولِ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ) (١ الانفـال)، هـەروەها بـەم شـێوەیە بـاس لـە چـۆنیەتی دابەشـكردنی دەسكەوتەكان دەكـات: (وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَأَنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُـولِ وَلِذِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ آمَنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أَنْزَلْنَا عَلَى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) (٤١الانفال).

هۆی دابەزینی سورەتی ئەنفال:

ئەگەر بۆ هۆی هاتنە خوارەوەی ئەم سورەتە بگەڕێینـەوە، بـە تـەواوەتی چەمكی ئەنفالمان بۆ روندەبێتەوە.

هاوەڵێكی پێغەمبەر (د.خ) كە ناوی (عبادەی كوڕی صـامت) دەیگێڕێتـەوە: (لەگـەڵ پێغەمبـەر (د.خ) چـووین بـۆ شـەڕی (بـەدر)و كەوتینـە بەرامبـەر بێباوەڕان. دوژمن تێكشكا، كۆمەڵێك لە موسڵمانەكان بە دوایـان كـەوتن، بـۆ ئەوەی زیاتریان تێك بشـكێنن، هەنـدێكی تریـان دەوری پێغەمبـەریان گـرت، نـەبادا زیـانی پێبگـات و كۆمـەڵێكی تـریش كەوتنـە دوای ئـەو دەسـكەوت و پاشماوانەی كە بێبـاوەڕان لـە دوای خۆیـان بـەجێیان هێشـتبوو. بـەم جـۆرە موسڵمانەكان بوونە سێ بـەش. دوای ئـەوەی دوژمـن راونـەرەكان گەڕانـەوە، داوایانكرد دەسكەوتەكان هەمووی بـۆ ئـەوان بێـت، چـونكە ئـەوان دوژمنیـان شكاندوە. ئەوانەی كە لە دەوری پێغەمبەر (د.خ) مابوونەوە بە مـافی خۆیـان

دەزانی دەسکەوتەکان بۆ ئەوان بێت، لەبەر ئەوەی پێغەمبەریان لە مەترسی پاراستوە. کەچی ئەو بەشەی دەستیان بەسەر دەسکەوتەکان داگرتبوو سوربوون لەسەر ئەوەی کە خۆیان دەسکەوتەکانیان کۆکردۆتەوە، تەنیا مافی خۆیانە بیبەن. لە ئەنجامی ئەم مشتومڕە خەریك بوو کێشە لەنێوانیاندا دروست بێت . خودای گەورە بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە، ئایەتەی ئەنفالی دابەزاند.

ئەنفال لە دیدی ئاینی ئیسلامەوە:

وەك لە بابەتی پێشو ئاماژەی پێکراوە، بۆ چارسەرکردنی ئەو کێشەیە کە لەنێوان شەڕکەرە موسڵمانەکان روویدا، لە دابەشکردنی دەسکەوتەکانی شەڕی بەدر، بۆیە دەتوانین دەربارەی ئەنفال لە روانگەی ئاینی ئیسلامەوە بەم شێوەیە رێکبخەین:

١. ئەنفال بە واتای ئەو دەسکەوتانە دێت، کە جەنگاوەرە موسڵمانەکان لە کاتی شەڕدا لەگەڵ بتپەرەستان و بێباوەڕان لە ماڵ و سامان و ئاژەڵ ودیلەکانی جەنگ دەستیان دەکەوێت.

٢. ئەو لایەنەی کە دەسکەوتەکانی لێدەگیرێت دەبێ کۆمەڵێکی بێباوەڕ و کافرین، لەلایەن ئەو موسڵمانانەی کە مەبەستیان لە شەڕکردن بۆ سەرخستنی ئاینی ئیسلام بووە، نەك کەسانی بێتاوان.

ئەگەر بەراوردێك لەنێوان ئەنفالی رژێم و بنەماکانی ئەنفال بکەین، بەهیچ شێوەیەك لەگەڵ یەکتری ناگونجێت، چونکە گەلی کورد گەلێکی موسڵمان و برواداره. لە سەرەتای بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام بە ئارەزووی خۆیان بۆنەتە موسڵمان، تاکو ئێستا لە نەتەوە دەگمەنەکانن کە بەدروستی

پەیڕەوی ئایینی ئیسلام دەکەن، هەروەها کورد لەسەر خاك و ناو ماڵی خۆی هێرشی کراوەتە سەر، بە زەبری هێز تالآن کراوە و لە گوندەکانیان راپێچی شوێنە نادیارەکان کراون و زیندە بەچاڵ و گوللەباران کراون.

ئەنفالی کورد:

وەك لە بابەتەکانی پێشو باسمانکرد، هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە کورد دووچاری پاکتاوکردنی نەژادی هاتووە، بەهەموو شێوەکانی گرتن و راگواستن و کوشتن و تالانکردن و بەعەرەبکردن، بەلاّم ئەمەی کە لەساڵی ١٩٨٨ بەناوی ئەنفال بەرامبەر گەلی کورد ئەنجامدرا، شێوەیەکی تایبەتی وەرگرت، لە دڕندایەتی و قڕکردندا، کە دەتوانین بەجۆرێکی ترسناکی جینۆسایدی لەم سەردەمەدا بە مرۆڤایەتی بناسێنین. کەواتە دەتوانین (ئەنفال) بەم شێوەیە پێناسە بکەین، کە (میدل ئیست وۆچ)، دەیخاتە روو: (**ئەنفال ئەو ناوەبوو کە بە زنجیرەیەك هێرش و پەلاماری نەخشە بۆ کێشراوی سەربازی ئەنجامدرا. سەرجەم هەشت پەلامار بوو لە شەش ناوچەی جوگرافیای جیاواز بەڕێوەچوو، لەنێوان مانگی شوبات و سەرەتای ئەیلولی ١٩٨٨ دا.** سەرەتا کردە سەربازییەکان لە دەست نوسینگەی باکووری رێکخستنی حیزبی بەعس بوو، کە بنکەی سەرەکی لە شاری کەرکوك بوو. لە ئاداری ١٩٨٧ بە دواوە لە لایەن (عەلی حەسەن ئەلمەجید) (عەلی کیمیاوی)، سەرۆکایەتی دەکرا. هێرش و پەلامارەکانی ئەنفال لەلایەن هێزە نیزامییەکان و هەردوو فەیلەقی یەك و پێنج ئەنجامدرا بە پاڵپشتی یەکە جیاوازەکانی سوپای عێراق و فەوجە سووکە کوردەکان(جاش).

ڕێوڕەسمی دووبارە ناشتنەوەی ئەنفالکراوانی گەرمیان

ئەنفال بەرچاوترین تاوانە لە دوای شەڕی دووەمی جیهانیەوە بە سەر گەلی کورد داهاتووە، بۆ لەناوبردن و سەرکوتکردنی بزوتنەوەی نەتەوەیی کورد و سڕینەوەی هەموو مۆرکێکی نەتەوەیی و کولتوری و مێژوویی و دیمۆگرافی و کۆمەلآیەتی و ئابووری...هتد.

هێرشەکانی ئەنفال بە یەکێك لە زەقترین دیاردەکانی پێشێلکردنی مافی مرۆڤ لەلایەن رژێمی عێراقەوە دادەنرێت، کە پەلامارە سەربازییەکان راستەوخۆ گوندو لادێکان و چەند شارۆچکەیەکی کوردستانیان بە تەواوەتی وێرانکرد و ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانە بێتاوانەکەیان بۆ چەند شوێنێکی تایبەت راگواستەوە، لە بیابانەکانی رۆژئاوای عێراق، لەسەر سنوری عێراق ـ سعودیە، کە زۆربەی هەرە زۆریان لەم ناوچەیەدا زیندەبەچاڵ و گوللەباران کران و ماڵ و سامانیشیان وەك دەسکەوتی شەڕ بە تالآ بردرا.

دەسەڵاتدارانی رژێمی پێشووی عێراق زۆر بەشانازییەوە دانیان بە هێرشەکانی ئەنفال ناوە. هەموو ساڵێکیش یادیان کردۆتەوە، بەڵام هەرگیز دانیان بە بێسەروشوێن کردنی ئەو دەیان هەزار مرۆڤە بێتاوانە نەناوە. پیاوانی رژێم وایان بڵاودەکردەوە، کە گوایە شاڵاوەکانی ئەنفال تەنیا لە دژی (تێکدەران و بەکرێگیراوان) کراوە.

هۆکارەکانی ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال:

هۆکاری ئەنجامدانی شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ لەناوبردن و قڕکردنی گەلی کورد، ئەمانەی خوارەوەن:

یەکەم: گرنگی شوێنی جوگرافی هەرێمی کوردستان. ئەم شوێنە گرنگی تایبەتی جیۆپۆلەتیکی هەیە، کە بایەخ بە دوو بنەمای سەرەکی (**سروشتی و مرۆیی**) دەدات، لەئەنجامی لێکدانی هەردوو بنەما، بنەمای ئابووریش پەیدا دەبێت.

أ. بنەمای سروشتی:

کوردستان بەسەر (٤) چوار دەوڵەتی ناوچەکەدا دابەشکراوە، ئەو دەوڵەتانەش هەمیشە لە ململانێی یەکتر دان. هەرچەندە شوێنی جوگرافی لەسەر زەوی نەگۆڕە، بەڵام لە رووی جیۆپۆلەتیکەوە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمەکانی تر بەهۆی کاریگەری هۆکارە ئابووری و سیاسیەکان دەگۆڕێت، هەرێمی کوردستان کەوتۆتە نێوان هەر چوار دەوڵەتی (عێراق، ئێران، تورکیا، سوریا)، بۆیە وای لێهاتووە هەردەم کێشەکەی ئاڵۆزبێت و دەنگی رەوای گەلەکەی نەگاتە جیهانی دەرەوە. **هەرێمی کوردستان گرنگی زۆری هەیە، کە بریتین لە:**

١. ناوچـەیەکی دەوڵەمەنـدە بـە پـترۆڵ و گـازی سروشـتی و سـامانە کانزاییەکانی تر.

٢. زەوی بە پیت و سەرچاوەی ئاوی زۆر، وایکردووە ببێتە هەمە چەشنەی بەروبوومی کشتوکاڵی، کە دەتوانرێت بە سەبەتەی خۆراکی عێراق دابنرێت و کاریگەری لەسەر ئاسایشی خۆراکی هەموو عێراق هەبێت.

بایەخی جیۆپۆلەتیکی هەرێمی کوردستان، بە هۆکارێکی گرنگ و سەرەکی دادەنرێـت بـۆ ئەنجامـدانی ئـەم تاوانـە، چـونکە ئەگـەر عێـراق هـەرێمی کوردستانی لێ جیابێتەوە، دەبێتە ولاَتێکی هەژار و کەم ئاو و کەم دەرامەتی سروشتی. کەواتە کوردستان مەرجی بەهێزبوونی دەوڵەتی عێراقە.

ب. بنەمای مرۆیی:

ژمارەی دانیشتوان بایـەخێکی زۆری هەیـە لـە پێـوەری بـەهێزی و لاوازی دەوڵـەت لـە **دیمـۆگرافی** هـەرێمی کوردسـتان، ئەگـەر سـەیری دانیشـوانەکەی بکەیت لە سەرژمێری گشتی عێراق، رێژەی لەدایکبوون، لەم هەرێمـە زۆرتـرە بە بەراورد لەگـەڵ ناوەڕاسـت و باشـووری عێـراق رێـژەی مـردنیش کـەمترە، لەبـەر کاریگـەری ئـاو و هەواکـەی و تایبەتمەنـدی ژنـی کـورد کـە بـە وەچەترە(خصوبة). ئەمەشیان بە یـەکێك لـە هۆکـارە گرنگـەکانی دیمـۆگرافی دادەنرێت بۆ گەلی کـورد. هـەر لەبـەر ئـەم هۆیەشـە رژێمـی عێـراق لـە رووی ئاسایشی نەتەوەییەوە بیری لێکردۆتەوە و نەخشەی داڕشتوە بۆ لـەناوبردنی توێژی گەنجانی کورد، کە بە ئەنجامدانی شالأوەکانی ئەنفال بە هەزاران پیاو و ژنی گەنجی کورد لەناوبردران.

دووەم: تێکچوونی هاوسەنگی تەمەن لەنێوان گەنجانی کورد و گەنجانی ناوەڕاست و باشووری عێراق.

شەڕی درێژخایەنی نێوان عێراق و ئێران بووە هۆی لەناوبردنی هەزاران گەنج لە بەرەکانی شەڕدا، بەتایبەتی گەنجانی ناوەڕاست و باشووری عێراق، کە شوێنەواری خراپی (ئابوری و کۆمەڵایەتی و سوپایی) لەسەر کۆمەڵگەی عێراقی هەبووە.

سێیەم: ناوچەیەکی زۆری کوردستان لەژێر دەسەڵاتی هێزی پێشمەرگەی کوردستاندا بوو، بەتایبەتی ناوچە شاخاویە سەختەکان، کە بۆ بەرەنگاری و شەڕ لە بەرژەوەندی پێشمەرگە دابوو. حکومەتی عێراقیش بە مافێکی یاسایی خۆی دەزانی، کە دووبارە ئەم ناوچانە بخاتەوە ژێر دەسەڵاتی خۆی، سوپای عێراقیش لەو کاتە سەرقاڵی بەرەکانی جەنگی ئێران بوو، نەیدەتوانی بە ئازادی ڕربەڕووی ئێران ببێتەوە، لەبەر گورزی کوشندەی هێزی پێشمەرگە. بۆیە شاڵاوەکانی ئەنفال زیاتر گوندو لادێیەکانی کوردستانی گرتەوە، چونکە بە سەرچاوەی سەرەکی و بژێوی دانیشتوانەکەی و شوێنی داڵدەدانی هێزی پێشمەرگەی دەزانی.

چوارەم: لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، حکومەتە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق نەتەوەی کوردیان وەك کۆسپ و ڕێگر لە بەردەم یەکێتی نەتەوەی عەرەب دادەنا. بە بیروبۆچوونی سیاسەتمەدارانی عێراق کێشەی کورد مەترسیە لەسەر ئاسایشی نەتەوەی عەرەب، بۆیە تا بۆیان کرابێت هەموو هەوڵێکیان داوە بۆ تواندنەوەو لەناوبردنی ئەم مەترسییە، شالاوەکانی

ئەنفالیش بە تۆڵەی هەوڵەکانی پاکتاوکردنی نەژادی گەلی کورد لە عێراق دادەنرێت.

پێنجەم: پەیوەندییە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکانی عێراق.

حکومەتی عێراق لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی بیست، وڵاتێکی دابڕاو نەبوو لەرووی پەیوەندیە نێودەوڵەتی و هەرێمییەکان، بەڵکو پەیوەندییەکی توندوتۆڵی لەگەڵ وڵاتانی عەرەبی و ئیسلامی و جیهانیدا هەبوو، بۆیە لە رووی سەربازی لە ماوەی جەنگی هەشت ساڵەی لەگەڵ ئێراندا ببوو بە وڵاتێکی بەهێز لە ناوچەکەدا. پاڵپشتی دەرەوە و جیهان وای لە حکومەتی عێراق کردبوو، کە گوێ بەهیچ یاسا و بڕیارێکی نێودەوڵەتی نەدات لە پیادەکردنی سیاسەتێکی وێرانکارانە دژی ناوچەکانی کوردستان. بۆنمونە، کاتێ حکومەتی عێراق بەوپەڕی فراوانی و خەستی چەکی کیمیاوی لە شاڵاوەکانی ئەنفال بەکاردەهێنا، حکومەتی سۆڤیەت داکۆکی لە هەڵوێستی عێراق دەکرد. جگە لەمەش حکومەتی تورکیا رۆڵێکی گرنگی دەگێڕا لەم بارەیەوە، وتەبێژی وەزارەتی دەرەوەی تورکیا رایگەیاند، کە شارەزایانی پزیشکی تورکیا پەناهەندە کوردەکانیان پشکنیوە، هیچ جۆرە شوێنەواری چەکی کیمیاویان بەسەرەوە دیار نەبووە، هەروەها بە داواکاری نەتەوە یەکگرتووەکان رازی نەبوو، بۆ ناردنی پسپۆڕانی تەندروستی بۆ پشکنینی پەناهەندە کوردکان.

شەشەم: نالەباری بارودۆخی کورد، کورد لەم قۆناغەدا زۆر بێکەس بوو، هیچ هێز و وڵاتێك نەبوو پشتگیری و داکۆکی لە مافەکانی بکات و فشار بخاتە سەر حکومەتی عێراق بەرامبەر بەو هەموو پێشێلکارییە نامرۆڤانەی پەیڕەو

دەکرا لە پاکتاوی رەگەزی دژی گەلی کورد، بەتایبەتی لە ساڵی ١٩٨٨ کە هەموو ناوچەکانی کوردستانی گرتەوە.

کۆکردنەوەی ژن و منداڵی کورد لە شاڵاوەکانی ئەنفال و رەوانەکردنیان بەرەو مەرگ

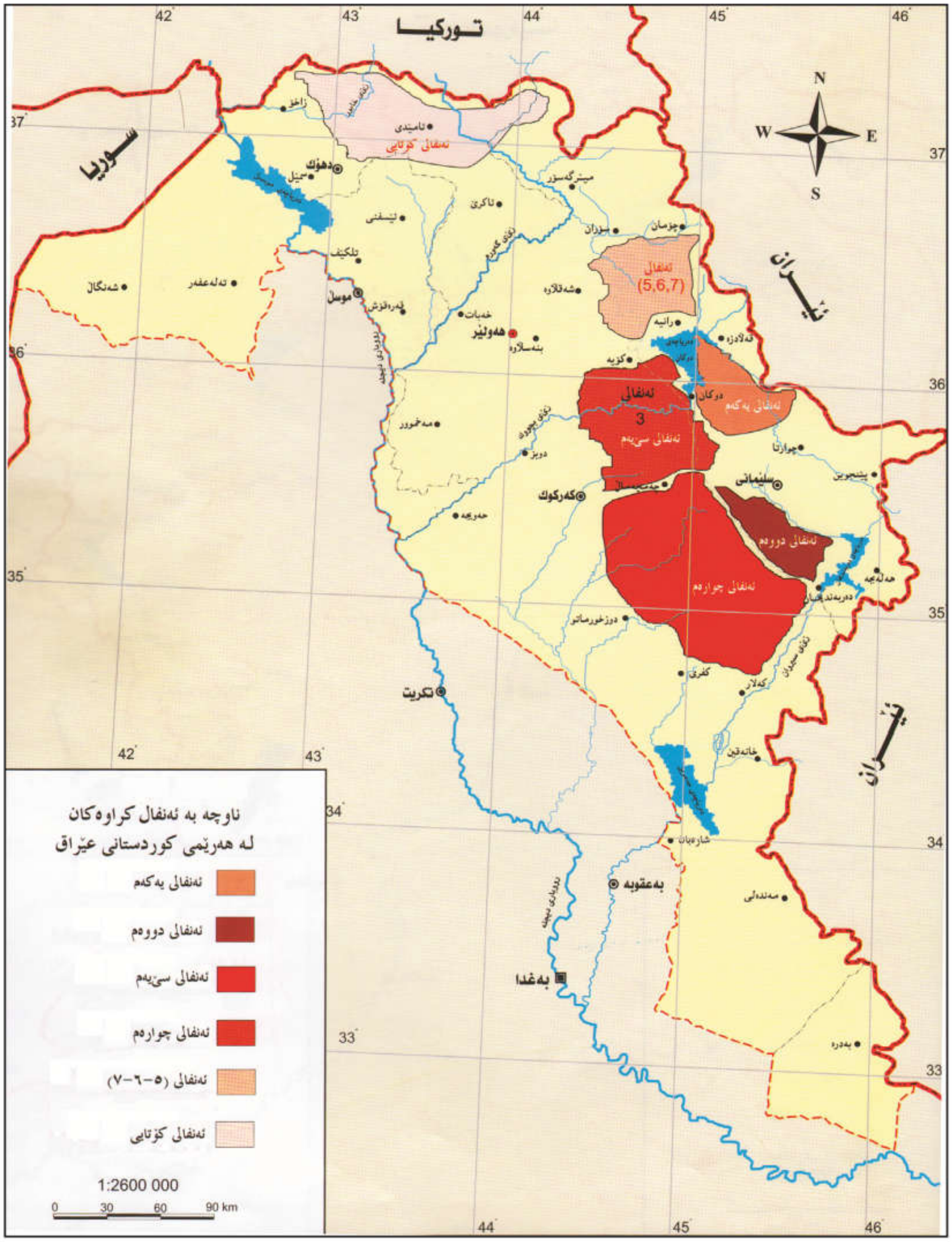

نەخشەی ژمارە (٥) ناوچە ئەنفالکراوەکانی هەرێمی کوردستان *

---

* لە نەخشەکانی سەردار محمد عبدالرحمن / ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق .

شاڵاوەکانی ئەنفال

١. جوگرافیای شاڵاوەکانی ئەنفال:

وەك لەپێشەوە ئاماژەمان بۆکرد، سەرانی رژێمی عێراق هەر لەسەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقدا، بەردەوام بوون لەسەر سیاسەتی پاکتاوکردنی رەگەزی کورد، چونکە لە هزری ناسیۆنالیستیاندا، کورد مەترسی بوو لەسەر ئاسایشی نەتەوەیی عەرەب، بۆیە رۆژ لەدوای رۆژ تاوانەکانیان گەورەتر دەبوون و زیانەکانی گەلی کوردیش بەهەمان شێوە گەورەتر دەبوو، تاکو ساڵی ١٩٨٨ رژێم بێ پەروا هەرچی هێز وتوانا و تەکنۆلۆجیا و پەیوەندیە نێودەوڵەتییەکانی بە دەستەوە بوو بەرامبەر گەلی کورد بەکاریهێنا، ئەم جارەیان لەژێر ناوی (ئەنفال). تاوانەکانیش بەچەند قۆناغێك دەستپێکرد بریتین لە:

ئەنفالی یەك: ئەنفالی دۆڵی جافایەتی، لە (٢٣ی شوبات تاکو ١٩ئاداری ١٩٨٨ی خایاند) ئەم شاڵاوە بە هێرشکردن بۆ سەر گوندەکانی سەرگەڵو و بەرگەڵوی دۆڵی جافایەتی لە ٢٣ شوباتی ١٩٨٨ دەستپێکرد. لە چەند قۆڵێکەوە بەدرێژایی (٨٠)کم لە بنگردەوە بۆ لای رۆژهەڵاتی دەریاچەی دوکان و شارۆچکەی دوکان، لەوێشەوە بۆ شاری سلێمانی و شارۆچکەی ماوەت و چوارتای گرتەوە. ئامانجی ئەم هێرشە لەناوبردن و وێرانکردنی (٢٥ –٣٠) گوندی دۆڵی جافایەتی و داگیرکردنی بارەگاکانی سەرکردایەتی هێزی پێشمەرگە بوو لەم ناوچەیەدا. ئەم هێرشە بەربڵاوە سنوری شارۆچکەکانی (سورداش، دوکان، بنگرد، سەرچنار، قەڵاچوالآن و چوارتا)ی گرتەوە. بەسەر پەرشتی وەزیری بەرگری (سوڵتان هاشم) بوو. هێزە بەشدار بووەکانی ئەم

شالأوه پێکهاتبوون له (٢٠) لیواو شەست فەوج و دەیان فەوجی جاشی سوك و مـەفرەزە تایبەتـەکان، بـە نـوێترین چـەکی قـورس و بەخەسـتی چـەکی کیمیاوی لەم هێرشەدا بەکارهات. لەئەنجامدا چەندین گوندو ناوچە وێرانکران. بۆنمونە(قەمچۆغە، شـاخەڕەش، دۆڵـە ڕووت، قزلـەر، قەرەسـەرد، ئاسـۆس، قەرەچـەتان، شـەدەڵە ، پیرمـەگرون، زێـویێ، گـەڕەدیێ، دابـان، مەرگـەو شارستێن)، هەروەها کانی توو، یاخسـەمەڕ ، قـەیوان ...هتـد. بەشـێوەیەك هیچ گوندێکی ئەم دەڤەرە رزگاری نەبوو. لـە کۆتـایی شـالأوەکەدا سـەرجەم ناوچـەکە داگیرکـرا و گشـت گونـدەکان روخێنـران و وێرانکـران و مـاڵ و سامانیشـیان لەلایـەن سـوپای عێراقـەوە بـەتالأن بـردرا. کـاتی گونـدەکان داگیرکـران، دانیشـتوانی ناوچـەکە بـەرەو ئێـران هـەلأتن، هەنـدێکیش بـەرەو سلێمانی چوون، بۆیە گوندنشینانی دۆڵی جافایەتی بەشـێکی زۆریـان دەربـاز بوون. بەلأم ئەوانەی بەرەو ئێران رایـانکرد بـە هـۆی سـەرما و بـەفر و بـاران زۆریـان لـە رێگـادا مـردن. ئـەو خەڵکـەی کـە دەربـاز نـەبوون و مابوونـەوە هەموویان گیران و شونبزرکران.

ئەنفالی دوو: لە (٢٢ی ئادار تاکو ١ نیسانی ١٩٨٨ کۆتایی هات)

ئەم هێرشە ناوچەی قەرەداغی گرتـەوە لـە(تەکیـە،سێوسـێنان،سـەگرمە، دەربەندباسەرە، قۆپـی قەرەداغ...هتد). گشـت گونـد و ئاوەدانییـەکانی ئـەم ناوچە جوگرافیایەی گرتەوە. سەرەتای هێرشەکە بـە کیمیابـارانکردنی چـەند شوێنێکی ستراتیژی لە ناوچەکە دەستپێکرد، بۆیـە گونـدی سیوسـێنان کـە گونـدێکی دیـاری ناوچـەکە بـوو بـە شـێوەیەکی زۆر سـەخت کیمیابـارانکرا. مەبەست لەم کردە روخاندنی ورەی خەڵکی ناوچەکە بوو. لـەکاتی هێرشـەکە

دانیشتوانی ناوچەی قەرەداغ بە دوولا رایانکرد، هەندێکیان بەرەو سلێمانی و ئۆردوگاکانی ناوچەی سلێمانی چوون، زیانیان کەم بوو، بەڵام ئەو کۆمەڵەی بەرەو خوارووی گەرمیان رایانکرد ژمارەیەکی زۆریان دەسگیرکران و دواتر شونبزرکران.

لە ئەنفالی قەرەداغ ئەو هاووڵاتیە کوردانەی کە گیران یا خۆیان دا بەدەستەوە، بۆ سەربازگەی قۆرەتوویان گواستنەوە، کە نزیکەی هەشت هەزار کەس دەبوون لە ژن و منداڵ وپیر و گەنج، پاشان گواسترانەوە بۆ سەربازگەی تۆبزاوە نزیك کەرکوك. ئینجا لەوێ گەنجەکانیان لەوانی تر جیاکردەوە و بەرەو شوێنی نادیار رەوانەکران، خەڵکەکەی تر لە ژن و منداڵ و کچی عازەب خرانە زیندانەوە بەڵام پیرەژن و پیرەمێردەکان بۆ (نوگرەسەلمان)ی بیابانی سەماوە گواسترانەوە، کە لەوێ ژمارەیەکی یەکجار زۆریان لە برسان و تێنویەتی و نەخۆشی مردن و تەرمەکانیان فرێدەدرایە دەرەوەی زیندانەکە، سەگ دەیخواردن.

مۆنۆمێنتی ئەنفال لە گەرمیان

ئەنفالی سێ: لە (٧ تا ٢٠ نیسانی ١٩٨٨)

شـالاْوی ئـەنفالی سـێ کـە ناوچـەی گـەرمیانی گرتـەوە، گـەورەترین و بەرفراوانترین هێرش و پەلامار بـوو لـە سـاڵی ١٩٨٨ بۆسـەر کوردسـتان، کـە ناوچـەکانی (دوز، قادرکـەرەم، کـەلار ، کفـری، چەمچـەماڵ، تێلـەکۆ،پێبـاز، سەنگاو،تەکیە و بەشـێك لـە ناوچـەی ئاغجەلـەر)ی رامـاڵی. زیـانێکی ئێجگـار گەورەی گیانی و ماڵی بە دانیشتوانی نزیکەی (٥٠٠) پێنج سـەد گونـدی ئـەم ناوچـەیە گەیانـد، کـە پـتر لـە سـی هـەزار ژن و منـداڵ و پـیر و گـەنجی بێسەروشوێن کرد و ماڵ و سامانیشیان بەتالاْن بردرا.

لـە (١٤ نیسـانی ١٩٨٨)دا، چـوار شارۆچـکەی گـەرمیان بـە یـەك رۆژ بـە تـەواوەتی وێرانکـران و نزیکـەی بیسـت هـەزار ژن و منـداڵ و پیـاوی بـۆ سەربازگەی قۆرەتوو رەوانەکران، بۆیە ئەم رۆژە لـە هـەموو سـاڵێك کراوەتـە رۆژی یادکردنەوەی تاوانە گەورەکەی ئەنفال لە کوردستان.

هۆی زۆری ژمـارەی گـیراو و شـونبزر کراوەکـانی گـەرمیان، دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەوە کـە پارێزگـای سـلێمانی بـەهۆی قائیمقامیـەتی چەمچـەماڵ بـەڕێگای مستەشـارە کوردەکانـەوە پڕۆپاگەنـدەیان بلاْوکـردەوە، کـە حکومـەت هـەر خێزانێـك (٣٠٠) مـەتر دوجـا زەوی لەگـەڵ قـەرزی عـەقاری دەداتـە گوندنشینەکان. ئەمەش وایکرد، کە خەڵکەکە هێمن ببنەوە و رانەکەن، بۆیـە ئەو ژمارە زۆرە دەسگیرکران.

دەسگیرکراوەکانی ئەم مەڵبەنـدە بـەرەو چەمچـەماڵ رەوانـەکران، کـە بـووە مەڵبەنـدی کۆکردنـەوەی گیراوەکـانی بـاکووری گـەرمیان، ئەوانـەی لـە کەمپەکانی قادرکەرەم و لەیلان بوون بۆ ئەوێ دەهێنران.

ویرانکردنی گوندەکانی کوردستان لە کاتی ئەنفال

بەڵام گیراوەکانی باشووری گەرمیان لە دوو مەڵبەندی سەرەکی کۆکرانەوە، یەکێکیان مەڵبەندی لاوانی دوزخورماتو بوو، کە نزیکەی چوار هەزار کەسی تێدا بەندکرابوو، سەربازەکانیش زۆر نامرۆڤانە هەڵسوکەوتیان لەگەڵ دەکردن، سەرەڕای ئەشکەنجەدان و برسیکردن و تێنوکردن، هەرچی پارە و زێڕو شتی بەنرخیان پێبوو لە ئافرەتەکانیان دەستاند، پێیان دەوتن ئێوە یارمەتی (موخەریبیتان) داوە (پێشمەرگە). بەڵام مەڵبەندی دووەم بۆ کۆکردنەوەی گیراوەکان، بارەگای فیرقەی (٢١) بوو لە قۆرەتوو. لە زاری یەکێك لە دەربازبووەکانەوە هاتووە، کە نزیکەی دە هەزار کەس لەم قەلا سەربازییە بەندکرابوون.

بەپێی چاوپێکەوتنەکانی (MEW میدڵ وێست وۆچ)، لەگەڵ یەکێك لە رزگاربووان، ژن و پیاو لەیەکتر جیاکراونەتەوە، ئینجا پیاوەکان بۆ شوێنێکی نادیار گواستراونەتەوە و دواتریش بەهەمان شێوە ژن و منداڵەکانیشیان جیاکردۆتەوە.

ئەنفالی چوار: ئاوگەی زێی بچووك (لە ٨ی نیسان تاوەكو ٣ ئایاری ١٩٨٨).

هێزەكانی رژێم دوای تـەواوكردنی تاوانـەكانی ئـەنفالی سـێ، كـە زۆرتـرین ژمارەی قوربانی و شونبزری لێكەوتەوە. لە هێرشەكانی بەردەوامبوو بۆسـەر ناوچەكانی تری كوردستان بەهەمان شێوە.

جوگرافیای ئەم شالاوە ئاوگەی زێی بچوك بوو، كـە هێلـی سـنووری هـەر دوو پارێزگای كەركوك و هەولێر پێكدەهێنێت. ئەم ئاوگەیە شارۆچكەكانی (رێدار، ئاغجەلـەر، تەقتـەق و چـەند گونـدێكی گـەورەی وەك عەسـكەر و گۆپتەپـە دەگرێتەوە)، كە دەتوانین بلـێین سـنووری ئـەم شـالاوە ناوچـەكانی دەشـتی كۆیە و تەقتـەق و شـێخ بـزێنی و ناوشـوان و ئاغجەلـەر و خاڵخـالان و چـەمی رێزانی گرتەوە.

سەرەتای ئەنفالی چوار بە كیمیابارانی گوندی گۆپتەپە لە رۆژی ٣ ی ئایـاری ١٩٨٨ دەسـتیپێكرد بـەهۆی فڕۆكـە جەنگیـەكان بـۆمبی كیمیـاوی بەسـەر خەڵكەكـەی دابارانـد. قوربانییـەكانی ئـەم گونـدە بـە نزیكـەی (٣٠٠) كـەس دەخـەملێنرێت، هاوكـات گونـدی عەسـكەری بـە هەشـت بـۆمبی كیمیـاوی بۆردومانكرد، بۆنی كیمیاوییەكە تەشەنەیكرد تاكو گەیشـتە گونـدی حەیـدەر بەگ، لەوێش ژمارەیەك قوربانی لێكەوتەوە.

بۆ رێگـرتن لـە دەربـازبوونی دانیشـتوانی گوندەكانی گۆپتەپـە و عەسـكەر و حەیدەر بەگ، رژێم ئاوی بەنداوی دوكانی بەردایەوە، تاكو نەتوانن لە زێیەكە بپەڕنەوە و رزگار ببن. خەڵكەكـە بـەرەو ناوچـەكانی چەمچـەماڵ و تەكییـە و هەندێكیشـیان بـەدەم زێیەكـە شـۆڕبوونەوە بـەرەو ناوچـەی شـێخ بـزێنی. هـەلاتوەكانی گونـدی عەسـكەر لەسـەر جـادەی سـەرەكی لەلایـەن سـوپاو

جاشـەوە دەسـگیرکران و رەوانـەی کۆمەڵگـەی سوسـێ کـران. بـەم جـۆرە زۆربەی خەڵکی ناوچەکە، کە لەدەست سوپا رزگاریان نـەبوو و شـونبزرکران. لە ٤ ئایار هێرشەکە فراوانتر بوو بەشـێوەیەك ناوچـەکانی دەوروبـەری شـاری کۆیە و گوندەکانی لێواری زێ و دەوروبەری شارۆچـکەی تەقتـەق و ناوچـەی شـێخ بـزێنی گرتـەوە. بەدرێـژایی زێـی بچـووك سـوپا گونـدەکانی ئەمبـەر و ئەوبەری وێرانکردو سوتاندنی. ژمارەی شونبزرکراوانی ئەم ناوچـەیە گەیشـتە (١٦٨٠) هەزارو شەش سەد و هەشتا کـەس. بـەم شـێوەیە، درندایـەتی رژێـم هەموو گوند و ناوچەکەی گرتەوە، کـە(٢٣٧) دووسـەدو سـی و حـەوت گونـد تەخت و ویرانکران و سوتێنران، نزیکەی (٢٥٠٠) دووهەزارو پێنج سەدو کەس لە دەشـتی کۆیـە و (٣٠٠٠) سـێ هـەزار کـەس لـە ناوچـەکانی شـێخ بـزینی و ناوشوان شونبزرکران. لەم شالاوەدا هەمان سیاسەتی ئەنفالەکانی تر پـەیرەو دەکرا بۆ کۆکردنەوەی خەڵکە گیراوەکە، کـە چـەند شـوێنیان ئامـادەکرد بـۆ کۆکردنەوە و جیاکردنەوەی خەڵکەکە و راگواستنیان بۆ شوێنی نادیار.

قۆناغی (ئەنفالی ٥، ٦، ٧) دۆڵی چیاکانی شـەقلاوە و رەوانـدوز لـە ١٥ ئایـار- ٢٦ ی ئابی ١٩٨٨):

سـەرەتای هێرشـەکە لـە ١٥ ئایـاری ١٩٨٨ بـوو، کـە دوا رۆژی مـانگی رەمەزان بوو. چەند فڕۆکەیەك کەوتنـە کیمیابـارانکردنی گونـدەکانی (وەرە، نـازەنین، کاموسـەك، ئەسـپیندارە، عـەلیاوە، سمـاقولی)، بـووە هـۆی گیـان لەدەسـتدانی ژمارەیـەکی زۆری دانیشـتوانی گونـدەکان و مرداربـوونی ئاژەڵەکانیان. توندترین هێرشی سوپای عێراق بۆ ناوچەی دۆڵی بالیسان بوو، بەلاّم زیانی گیـانی بـە بـەراورد لەگـەڵ هێرشـەکانی پێشـوو زۆر کـەمتر بـوو،

چونکە زۆربەی ناوچە سنووریەکانی پارێزگای هەولێر لە ساڵانی (١٩٧٧ ــ ١٩٧٨) و (١٩٨٣ ــ ١٩٨٤) چۆڵ کرابوون و خەڵکەکەی راگوێزرابوونەوە کۆمەڵگا زۆرەملێیەکان، بەلاَم هەندێ گوند مابوو، بەتایبەتی گوندە ئازادکراوەکانی ناوچە سەختەکان، کە سوپای عێراق دەستی پێیان نەدەگەیشت، بەهۆی بەرگری پێشمەرگە و سەختی ناوچەکە. لە ٢٣ ئایار گوندەکانی بالیسان و هیران و دۆڵەکانی دەوروبەری چەند جار بەخەستی کیمیابارانکران و ٢٢ ــ ٢٣ ی هەمان مانگ گوندی وەرتێ کیمیابارانکرا. قۆڵێکی تر لە سەروچاوە و بەنی هەریر و خەلیفان بەشێوەی بازنەیی بوو، نزیکەی (٧٢٠) حەفت سەدو بیست خێزانی دەربەدەرکرد وماڵیشیان تالاَنکرا. گەورەترین زیان لەم ناوچەیە بەر گوندی بلەی خواروو کەوت، خەڵکەکەی شونبزرکران لەچاو گوندەکانی تر، هەروەك گیراوەکانی تر بەرەو تۆبزاوەی کەرکوك رەوانەکران و لەوێشەوە ژن و پیاو و گەنج لێك جیاکرانەوە و گەنجەکان بزرکران. لە رۆژی ٧ی حوزەیران شالاَوی ئەنفالی پێنج کۆتایی هات.

سەرەتای **ئەنفالی شەش** لە ٢٦ ی تەمووز بە بۆردومانکردنی ناوچەکانی دۆڵی بالیسان و دۆڵی مەلەکان و دۆڵی وەرتێ ودۆڵی هیران و سماقولی بە چەکی کیمیاوی دەستیپێکرد و خەڵکەکەی دەرپەڕاند، پاشان لەلایەن جاشەکانەوە ناوچەکە داگیرکرا، داواشیان لە خەڵك کرد خۆیان بەدەستەوە بدەن لێبوردنی گشتی هەیە، بۆیە ژمارەیەکی زۆری خەڵکەکە هەڵخەڵەتان، خۆیان دا بەدەستەوە، ئاگاداری خەڵکەکە کرایەوە ئەگەر چەکیان پێبێت دەبەخشرێن، بۆیە خەڵکەکە بەدوای ئەو چەکانە دەگەڕان، کە پێشمەرگە لە

ناوچەکە شاردبویانەوە، پاشان دان پێدانانیان پێ مۆرکردن کە پێشمەرگەن، لە دواییدا هەموویان شونبزرکران.

لەمیانــەی شـالأوەکانی ئــەنفالی (٥، ٦، ٧)، (٥٢) پــەنجا و دوو گونــد، لــە ناحیەی خەلیفان و رەواندوز و خۆشناو وێرانکران، کە سەرجەم خێزانەکانیان (٢٦٠٢) بوو، هەروەها ٢٤ قوتابخانە و ٥٢ مزگەزت، جگە لـە کوێرکردنـەوەی سـەدان کـانی و جۆگــە و سـوتاندنی رەز و بـاخی ناوچـەکە، کـە ژێرخـانی ئابووری پێکدەهێنا، رەگوریشەی بژێوی خەڵکی ناوچەکەی لە بنڕا هەڵتەکاند و سامانیشیان بەتالآن بردرا.

ئەنفالی کۆتایی (بادینان) لە ٢٥ئاب ـ ٦ ئەیلولی ١٩٨٨:

لەدوای وەستانی شەڕی عێـراق ـ ئێـران، دوا شـالأوەکانی ئـەنفال لـە ٨ی ئـابی ١٩٨٨دەسـتیپێکرد، سـوپای عێـراق دەسـتی والآبـوو بـۆ ئـەنفالکردنی ناوچەی بادینان. ئەم شالأوە بە درێژایی ناوچەکانی (زاخۆ، ئامێدی، شێخان و ئاکرێی گرتەوە). هـەروەك پیشـەی جـارانی لـە شـالأوەکانی تـری ئـەنفال، یەکەمجار شوێنە ستراتیژیەکانی ناوچەکەی بۆردومانکرد بە بۆمبی هێشـوویی (عنقودی) و کیمیاوی.

خەسترین هێرشی هێشوویی لە ٢٤ی ئاب بۆ سەر گوندی سپینداری قەد پاڵی چیای گارە بوو، رۆژی دواتر ئەم ناوچەیە بەر خەسـترین هێرشـی کیمیابـاران کەوت، شالأوەکە گوندەکانی چیای گارەی بە درێـژایی (٣٠کـم)گرتـەوە، کـە نزیکـەی پـەنجا گونـد دەبـوو، لـەلای بـاکوور گونـدەکانی (دهـۆکی، باوەڕکـا کەڤری، مێزێ، سپیندار...هتد). لە سەر چیای گارەش گوندەکانی (گارەگۆ، زێوەشکان، زارکێ، سارتکێ...هتد). لەلای باشوور (سـوارێ، ئـاڤۆك و چـەند

گونـدێکی تـر). لـە بەرەبـەیانی٢٥ ئـاب فرۆکـە جەنگییـەکان کیمیابـارانی گوندەکانی برجینی ناحیەی زاوێتە و ئەوبەری زێی خابور و هێسی و خـەرابیا و یەکمالەی بـەرواری ژێـری کیمیابـارانکرد. ئەگـەر بـەراوردێك لـەنێوان چـڕی بۆردومانەکـەو ژمـارەی قوربانیـان بکـەین، بۆمـان دەردەکـەوێت کاریگـەری کیمیابارانەکـە کـەمترە، هۆیەکـەش بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە، کـە پێشـمەرگە توانیان پێشتر ئامۆژگـاری و ڕێنمـایی خۆپاراسـتن بلاْوبکەنـەوە، بـەلاْم مـەڕو مالاْت و ئاژەڵی گوندەکان قڕیان تێکەوت و کێڵگەکانیش لە بەرهەم کەوتن.

لە دوای ئەنفال بەرەو ئێران ڕێدەکەن

ئەنفالی کۆتایی (بادینان)بە دوو خاسیەت لە شاڵاوەکانی تر جیادەکرێتەوە (ناوچەکانی قەرەداغ و گەرمیان و ئاوگەی زێی بچوک و دۆڵی شەقڵاوە و رەواندوز) لەبەر چەند هۆیەك:

١. هەندێ لە خێڵەکانی ناوچەکە پەیوەندی باشیان لەگەڵ رژێمی عێراقدا هەبوو، کە بووە هۆی پاراستنی خۆیان لە کوشتن و تاڵانکردن و وێرانکردنی گوندەکانیان.

٢. جیۆپۆلەتیکی ناوچەکە. لەبەر ئەوەی ئەم ناوچەیە هاوسنووری تورکیایە و لەسەر سنووری نێودەولەتیە، دیارە رژێمی عێراقیش ویستویەتی بە ئەسپایی و بەنهێنی کۆمەڵکوژیەکە لەم ناوچەیە ئەنجام بدات، چونکە تورکیا هاوسنووری وڵاتانی ئەوروپایە، لەوانەیە رێکخراوەکانی مافی مرۆڤ و رۆژنامەنوسانی بیانی بگەنە ناوچەکە و تاوانەکە ئاشکرابێت و حکومەتی عێراق توشی سزابکات، یاخود وڵاتانی ئەوروپا لەژێر فشاری رای گشتی چاو بە پەیوەندیەکانیان لەگەڵ عێراقدا بخشێننەوە.

لە ٢٨ ئاب هێرشی زەمینی دەستپێکرد، لە ئەنجامدا دەیان هەزار لە دانیشتوانی ناوچەکە ئاوارەی تورکیا و ئێران بوون و ژمارەیەکیش دەسگیرکران. هەندێکیشیان دواتر بەناچاری لە لێبوردنەکەی ٦ی ئەیلولی ١٩٨٨ خۆیان دا بەدەستەوە. لە ئێوارەی ٢٩ ئاب بە هەزاران کەسی ناوچەکانی زێبار و بەری گارە لەسەر (رووی شین) لە هەموو لایەکەوە گەمارۆدران، خەڵکە گیراوەکە گواسترانەوە بۆ دوو مەڵبەندی کۆکردنەوە، بەشێکیان کە گەنجەکان بوون، لە قەڵای نزارکێی دهۆك کۆکرانەوە، کە وەك تۆبزاوەی کەرکوك وابوو. ژن و منداڵەکانیش بۆ بەندیخانەی سەلامیەی موسڵ گواسترانەوە.

خۆ ئامادەکردن بۆ کۆچ لە دوای ئەنفال

سەرجەمی گوندە وێرانکراوەکانی شالاوی ئەنفالی کۆتایی بەپێی زانیارەکان (٤٥٠) چوار سەد و پەنجا گوند بوو. زیانە گیانیەکانی ئەنفالی بادینان بە نزیکەی سی و دوو هەزار کەس دەخەملێنرێت، گولەباران و شونبزرکران، زیاتر لە سەد هەزار کەسیش ئاوارەو دەربەدەری تورکیاو ئێران بوون، ئەوانی تریش گواسترانەوە بۆ کۆمەڵگاکانی جەژنیکان لە نزیك هەولێر.

ئەو ئاوارانەی کە بەرەو تورکیا رایانکرد، سەرەتا حکومەتی تورکیا رازی نەبوو پەنایان بدات. ئەوانەی سنووری تورکیاشیان بەزاند هەندێکیانی رادەستی حکومەتی عێراق کردەوە، رێگەشی بە رێکخراوە مرۆیی و رۆژنامەنوسان نەدا سەردانیان بکەن، تا بۆیان ئاشکرابێت، ئایا چەکی کیمیاوی لە دژیان بەکارهاتووە یا نا. لە مانگی پێنجی ساڵی ١٩٨٩ (٣٠٣٤) سی هەزار و سی و چوار کەس لە ئۆردوگایەکی تورکیا، بەهۆی نان ژەهراوی

بوون، ئەم کارەش بە هاوبەشی لەنێوان پیاوانی رژێمی عێراق و کاربەدەستانی تورکیا ئەنجامدرا.

رژێم هەر بە ئەنفالکردنی کورد لەم دەڤەرەدا نەوەستا، بەڵکو هێرشەکە **گوندنشینە مەسیحیەکانیشی** گرتەوە، دوای بۆردومانکردن و سوتاندن و وێرانکردنی گوندەکانیان، دانیشتوانەکەی ئەوەی رایکرد، ئەویتر دەسگیرکران و خرانە مەڵبەندی کۆکردنەوەی ئەنفال لە بەندیخانەی سەلامیەی موسڵ، ژمارەیەکیشیان کە بەپێی زانیاریەکان (١٥٢) سەد و پەنجاو دوو کەس بوون گوللەبارانکران، کە زۆربەیان خەڵکی گوندەکانی (مێزێ لە سەرسەنگ و گوندە کۆسە لە دۆسکی و کانی بەلاڤ لە بەرواری باڵاو گوندی باش و گوندی قارولە لە نێروا و دەرکش لە ئامێدی بوون).

لەم تاوانە گەورانەی ئەنفال بۆسەر کوردستان بەگشتی و دەڤەری بادینان بەتایبەتی، نابێ رۆڵی فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی (جاشە کوردەکان) لەبیر بکەین، کە یارمەتی باشی سوپایانداوە و لە هەندێ ناوچەش پێشڕەوی سوپای رژێمیان کردوە، چونکە شارەزای ناوچەکە بوون و رۆڵێکی بەرچاویان هەبووە، لە تالأنکردنی ماڵ و سامانی گوندە ئەنفالکراوەکان و دەسگیرکردنی ئەم خەڵکە سڤیلەی لە ترسی سوپای رژێم رایاندەکرد بۆ ئەوەی خۆیان رزگاربکەن.

ئەنجامەکانی ئەنفال و کاریگەری لەسەر کوردستان:

بەڵگە نەویستە سیاسەتی رژێمی بەعس، هەر لەگەڵ وەرگرتنی دەسەلاّت، لە ساڵی ١٩٦٨ ئامانجی سڕینەوەی گەلی کورد بووە لە عێراق، بۆ بەجێهێنانی پلانەکانی، یەکێك لە دامزرێنەرەکانی حیزبی بەعس (میشێل عەفلەق) دەڵێت: (کورد لە عێراق و سوریا، بەربەر لە رۆژئاوای نیشتمانی عەرەب، کۆسپن بۆ دروستبوونی یەکێتی نیشتمانی عەرەب، بۆیە دەبێت لەناوببردرێن).

بۆ جێبەجێکردنی ئەم دەستەواژە چەندان بەرنامە و پیلانیان ناوەتەوە بۆ لەناوبردنی گەلی کورد، هەروەك (عەلی حەسەن ئەلمەجید) دووپاتی دەکاتەوەو دەڵێت: (تەنیا رێگا بۆ ئازادکرنی خێزانە بەندکراوەکان و گیراوەکان، زیندە بەچاڵکردنیانە).

سیاسەتی جینۆسایدی کورد، بەبەردەوامی پەیرەو کراوە، بەلاّم لە ساڵی ١٩٨٨ گەیشتە لوتکە و بەوپەڕی دڕندایەتی، کە کاریگەری و شوێنەواری لەسەر کۆمەڵگەی کوردی جێهێشتوە، کە تاکو ئێستا تاکی کورد پێیەوە دەناڵێنێت، بۆیە دەتوانین **ئەنجام و کاریگەریەکانی ئەنفال بەم شێوەی خوارەوە ریزبەند بکەین:**

١. وێرانکردنی زۆربەی گوندەکانی کوردستان، کە ژمارەیان بە زیاتر لە (٤٥٠٠)چوار هەزار و پێنج سەد گوند دەخەملێنرێت، لە هەموو شوێنەوارێکی بەردەوامبوونی ژیان سڕانەوە.

٢. شونبزکردن و لەناوبردنی نزیکەی دووسەد هەزار مرۆڤی کورد.

٣. داتەپاندنی ژێرخانی ئابووری کوردستان، لە رێگای وێرانکردنی گوندەکان و کێڵگە کشتوکاڵیەکان، کە بووە هۆی لەناوبردنی رێژەی هەرە زۆری سامانی

ئـاژەڵی ناوچـەکانی کوردسـتان، لەگـەڵ بـەتاڵان بردنـی مـاڵ و سـامانی گوندنشینەکان.

٤. تێکدان و تەختکردنی شوێنە مێژوویی و پەرستگاکان (مزگەوت و کلێسـە) و ناوەندەکانی خوێندن و تەندروستی.

٥. پـەیڕەوکردنی سیاسـەتی زەوی سـوتاندن، بـەکیمیاباران و ژاراویکردنـی سەرچاوەکانی ئاو، بۆ سڕینەوەی هەموو شێوەیەکی ژیان لەم ناوچانەدا.

٦. بـە لـەناوبردنی بنـەماکانی ژیـانی گوندنشـینەکان و نیشـتەجێکردنیان لـە کۆمـەڵگا زۆرەملێیـەکان و گـۆڕینی تـاکی کـوردی لـە بەرهەمێنـەوە بـۆ بەکاربـەر، کـاری کـردە سـەر دابەزانـدنی ئاسـتی بـژێوی دانیشـتوانە رزگـار بووەکە.

٧. هەڵوەشاندنەوەی شیرازەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگـەی کـوردی و بڵاوبوونـەوەی هەنـدێ دیـاردەی ناشایسـتە، کـە پێچـەوانەی داب و نـەریت و بـەها کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگەی کوردی بوو.

مۆنۆمێنتی شەهید لە هەولێر

پرسیارەکانی بەشی پێنجەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

ئەنفال، سەربازگەی تۆبزاوە، نوگرەسەلمان، کۆمەڵگەی سوسێ، بۆمبی هێشوویی، بەندیخانەی سەلامیە، فەوجەکانی بەرگری نیشتمانی، کۆمەڵگاکانی جەژنیکان، گوندی بلەی خوارو. سێوسێنان .

پ٢.هۆی ئەمانە لێك بدەرەوە :

١. ڕۆژی (١٤ نیسانی ١٩٨٨) لە هەموو ساڵێك کراوەتە ڕۆژی یادکردنەوەی تاوانە گەورەکەی ئەنفال لە کوردستان .

٢. ژمارەی گیراو و شونبزر کراوەکانی گەرمیان لە هەموو شالاَوەکانی تر زیاتر بوو.

٣. ئەگەر بەراوردێك لە نێوانی چڕی بۆردومانی کیمیاوی و ژمارەی قوربانیانی دەڤەری بادینان بکەین، بۆمان دەردەکەوێت کاریگری کیمیابارانەکە کەمترە.

٤. هێزەکانی ڕژێم لە شالاَوەکانی ئەنفالی سێ ئاوی بەنداوی دوکانی بەردایەوە.

پ٣. ئەنجام و کاریگەرییەکانی ئەنفال بۆ سەر کۆمەڵگەی کوردی چییە؟

پ٤. کوردستان مەرجی بە هێزبوونی دەوڵەتی عێراقە . ئەم دەستە واژەیە شیبکەوە.

پ٥.ئەگەر لە ڕێوڕەسمی دووبارە ناشتنەوەی قوربانیانی ئەنفال لە ناوچەکەی خۆت ئامادە بوویت، هەستت بە چی دەکرد، ئەو هەستەت بۆ هاوڕێکانت ڕونبکەوە.

پ٦. چۆن ئەنفال لە ڕوانگەی ئاینی ئیسلامەوە شیدەکەیەوە؟

بەشی شەشەم
جینۆساید

زاراوەی جینۆساید:

جینۆسـایـد زاراوەیەکـە لـە دوو برگـە پێکهـاتووە، جینـۆ (Genos) وشـەیەکی گریکیـە بـەواتای رەگـەز یـا بنەچـە دێـت، (caeder) وشـەیەکی لاتینییـە بـەواتای لـەناوبردن و پاکتـاوکردن دێـت، هـەردوو وشـەکە پێکـەوە بەمانای پاکتاوی رەگەزی دێت.

بـەکارهێنانی زاراوەی جینۆسـایـد بـۆ یەکـەمجار لەلایـەن شـارەزای یاسـایی پۆڵەنـدی (رافائیـل لـیمکین) لـە مەدریـد لـە کۆنفراسـێکدا لـە سـاڵی ١٩٣٣ بەکاریهێناوە و لەساڵی ١٩٤٢ بەنوسین تۆماریکردوە. ئەم یاساناسـە تـەواوی خێزانەکەی بە دەستی ئەڵمانەکان لەناوبردراون.

جۆرەکانی جینۆساید:

١. **جینۆسـایدی جەسـتەیی:** بریتییـە لـە کوشـتن و لـەناوبردنی تاکـەکانی کۆمـەڵ، بەشـێوەیەکی راسـتەوخۆ یـا ناڕاسـتەوخۆ، وەك (گوللـەبارانکردن، زیندەبەچاڵکردن، شونبزکردن، لەسێدارەدان و بـەکارهێنانی چـەکی کۆکـوژ. بۆنمونە کیمیابـارانکردنی گونـدو لادێکـان و شـاری هەڵەبجـە لـە کوردسـتان، لەلایەن رژێمی عێراق و بەکارهێنانی چەکی فسفۆری و ژەهراوی دژ بـە گـەلی کـورد، زیندەبەچـاڵکردنی ئـەنفالکراوەکان لـە بیابانـەکانی رۆژئـاوای عێـراق. کوشـتن و لـەناوبردنی نێرینـەی بارزانییـەکان و گەنجـە کـوردە فەیلییـەکان،

بۆردومـانكردنی شـاری قـەڵادزێ بـە بـۆمبی ناپـاڵم، ئەمانـە ديـارترين جـۆری پاكتاوی جەستەيين دژ بە گەلی كورد لە عێراق

٢. جينۆسايدی بايەلۆژی: ئەم جۆرەيان بريتييە لە رێگرتن لە وەچەنانەوە و زۆربوون و گەشەسەندنی كۆمەڵە مرۆڤێكی يەك رەگەز بەهۆی نەزۆك كـردن و لەباربردنی ئافرەت و خەساندنی پيـاوان و لێـك جياكردنـەوەی ژن و پيـاو بـۆ ماوەيـەكی درێـژ. ئـەم تاوانانـە لـە شـاڵاوەكانی ئـەنفال لـە سـاڵی ١٩٨٨ لـە كوردســتان پــەيڕەوكران، بەتايبــەتی لــە مەڵبەنــدەكانی كۆكردنــەوەی ئـەنفالكراوەكان لـەكاتی جياكردنـەوەی پياوەكـان لـە ژنـەكانيان، بەهـەمان شێوە جياكردنەوەی نێرينەی بارزانييەكان لە خێزانەكانيان لە ساڵی ١٩٨٣.

دەركردنی پير و منداڵانی كورد و زيندە بەچاڵكردنی گەنجەكان لە گۆڕی بەكۆمەڵ

٣. جینۆسایدی کولتوری: قەدەغە کردنی زمانی زگماك و شێواندنی مێژوو و کولتوری کۆمەڵە مرۆڤێك و سڕینەوەی شوێنەواری شارستانی و مێژوویی دەگرێتەوە. لە وێرانکردن و شێواندنی شوێنە دێرینەکان، کە پاشماوەی کۆن و نوێی دانیشتوانی ناوچەکەن، وەك روخاندنی مزگەوت و کلێسە و قەلآ دێرینەکان و پەیکەرەکان، کە ناسنامەی مێژوویی دانیشتوانی ناوچەکەن. لەلایەن زۆربەی نەتەوە باڵا دەستەکانەوە هەوڵی بێوچان دەدرێت بۆ پشتگیری دەسەلآتەکانیان لە پاکتاوکردنی رەگەزی و نەتەوەیی، بۆ تواندنەوەی زمان و رۆشنبیری و مێژووی ئەو نەتەوانەی کە لەناو نەتەوە زۆرینەکاندا دەژین. جینۆسایدی کولتوری لەزۆر شوێنی جیهاندا پەیڕەو دەکرێت، وەك لە تورکیا و ئێران و عێراق و سوریا دەرهەق بە گەلی کورد دەکرێت، لە باکووری ئەفریقیا دژ بە ئەمازیغەکان و لە سودان دژ بە دانیشتوانی دارفور و لە میانمار دژ بە موسڵمانەکانی ئەو وڵاتە دەکرێت...هتد.

نمونە لە کوردستان زۆرە بەرامبەر ئەو رەفتارانەی کە رژێمەکانی عێراق و ئێران و تورکیا و سوریا بەرامبەر بە گەلی کورد کردویانە.

لە عێراق لەساڵانی هەشتاکان رژێم هەڵسا بە دووبارە نوسینەوەی مێژوو، بە شێوەیەك کە لە خزمەتی بیروبۆچونی بەعس بێت...هتد.

لە تورکیا کوردەکان لە ناو و ناونیشانی خۆیان بێبەشکران، (کوردی چیایان) بەسەردا چەسپاندن. لە ئێران کورد بە هۆزێکی ئێرانی کۆن دانراوە و زمانی کوردیش بە دیالێکتێکی زمانی فارسی دانراوە. لە سوریاش کوردەکان لە

زێدی باب و باپیرانیان بە بێگانە دادەنرێن و تەنانەت ناسنامەی هاووڵاتی بوونیشیان لێسەندرایەوە...هتد.

٤. **جینۆسایدی ئابووری:** بریتییە لە برسیکردنی دانیشتوان لەڕێگای تەختکردنی کێڵگە کشتوکاڵیەکان و لەناوبردنی سەرچاوە ئاوییەکان و ڕێگا گرتن لە کارکردن بۆ بژێوی ژیان و لەناوبردنی هۆکارەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵە خەڵکێك. ئەم جۆرەیان وەکو جۆرەکانی تر زۆر بەئاشکراو روون لە کوردستان بەرچاو دەکەوێت. پتر لە (٤٥٠٠) چوار هەزار و پێنج سەد گوندی کوردستان لەگەڵ زەوی تەختکران. مرۆڤەکان کە دەستی کار بوون زۆربەیان لەناوبردران، بە زیندەبەچاڵکردن و لەسێدارەدان و گوللەبارانکردن...هتد. هەرچی ماڵ و سامانیشیان هەبوو لە ناوچەکە کەوتنە بەر شاڵاوەکانی ئەنفال هەمووی بە تالان بردران.

ئەم تاوانانە تەنها لە میانەی شاڵاوەکانی ئەنفال ئەنجام نەدراوە، بەڵکو لە پێشتریش بەرامبەر بە کوردە فەیلییەکان و بارزانییەکان ئەنجامدراوە، لە ساڵانی (١٩٨٠ – ١٩٨٣)، هەرچی هەیانبوو دەستی بەسەر داگیرا و بەتاڵان بردرا و خەڵکەکەشی چاوەڕوانی ژەمە خواردنێك بوون، ئەگەر رژێم پێبدابانایە.

گەمارۆی ئابووری شێوازێکی نامۆ نەبووە دژ بە کۆمەڵگەی کوردی، کە بەردەوام رژێمەکانی عێراق، بۆ چۆك پێدانی گەلی کورد و بزوتنەوە رزگاریخوازەکەی پەیڕەویان کردووە، لە برسیکردن و وێرانکردنی سەرچاوەکانی داهاتی ژیانی کۆمەڵی کوردەواری.

ڕژێمی عێراق بۆ پەیڕەوکردنی جینۆسایدی ئابووری بەرامبەر بە گەلی کورد چەندین شێوازی گرتەبەر کە ئەمانەن:

١. سەپاندنی گەمارۆی ئابووری بەسەر کوردستان بە گشتی و ناوچە ئازاد کراوەکان بەتایبەتی.

٢. مین ڕێژکردنی زۆربەی زەوییە کشتوکاڵییەکانی ناوچە شاخاوییەکان، کە سەرچاوەی بژێوی دانیشتوانەکەی بوو.

٣. تەقاندنەوە و کوێرکردنەوەی زۆربەی سەرچاوە ئاوییەکان و ژاراویکردنی کانیاوەکان.

٤. سوتاندنی ڕەز و باخ و پاوان و زەوییە کشتوکاڵییەکان و بڕینەوەی دارستانەکان بەمەبەستی لەناوبردنی سەرچاوەکانی داهاتی ژیانی دانیشتوانی ناوچەکە.

٥. بەزۆر ڕەوانەکردنی پیاوانی ناوچە کوردیەکان بۆ ریزی سوپا و سوپای میللی(الجیش الشعبی) و جاشایەتی، بەتایبەتی لەکاتی شەڕەکانی ڕژێم لەگەڵ ئێران یا لەگەڵ پێشمەرگە.

بەڵام لە ساڵی ١٩٨٨ لەمیانەی شاڵاوەکانی ئەنفال، ڕژێم بێگوێدانە هیچ یاسا و ڕێسایەك، هەرچی ژێرخانی ئابووری کوردستان هەبوو بەتەواوی وێرانکرد، بەجۆرێك ئەگەر چەندین ساڵ بنیاتنانەوەی بۆ بکرێت، نەگەڕێتەوە ئاستی پێشوو.

ڕێکەوتنامەی قەدەغەکردنی جینۆساید:

بەهۆی ئەو تاوانە گەورانە و کۆمەڵکوژیانەوە، کە لەدژی مرۆڤایەتی ئەنجامدرا، چ لەمیانەی جەنگی دووەمی جیهانی یا لەدوای جەنگەکە، کە بە

ملیۆنان مرۆڤ بوونە سوتەمەنی سیاسەتە رەگەز پەرستەکان بۆ لەناوبردنی نەتەوە ژێردەستەکان. جا بۆ ئەوەی رێگا لە دووبارە بوونەوەی شەڕ و نەهامەتییەکان بگیرێت، هەر لەم چوارچێوەیەدا کۆمەڵەی گشتی نەتەوە یەکگرتووەکان لە دەسپێکی رێکەوتنامەی قەدەغەکردنی تاوانی جینۆساید دا بەبڕیاری ژمارە (٩٦)ی رۆژی ١١ی کانونی یەکەمی ١٩٤٦ بەپێی یاسا، جینۆساید بە تاوانێکی نێودەوڵەتی داناوە، چونکە ئەو تاوانە پێچەوانەی ئامانجەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانە.

لەبەر گرنگی ئەو رێکەوتنامەیە، ئاماژە بە ناوەرۆکی مادە گرنگەکان دەکەین:

مادەی یەك: لایەنەکانی رێکەوتنامەکە رێککەوتن لەسەر ئەوەی کە جینۆساید تاوانێکی نێودەوڵەتییە، چ لەکاتی شەڕ یا لە ئاشتیدا ئەنجامدرابێت، بۆیە بەڵێنی قەدەغەکردنی تاوانی جینۆساید و سزادانی ئەنجامدەرانیان داوە.

مادەی دوو: جینۆساید ئەم تاوانانەی خوارەوە دەگرێتەوە، کە بە مەبەستی لەناوبردنی بەشێك یان کۆمەڵێکی نەتەوەیی یان رەگەزێك ئەنجام درابێت، بریتین لەمانە:

١. کوشتنی ئەندامانی کۆمەڵێك.
٢. زیان پێگەیاندنی جەستەیی یا گیانی بە ئەندامانی کۆمەڵێك.
٣. جیاکردنەوەی کۆمەڵە خەڵکێك لە هەڵ و مەرجێکی بژێوی دژوار و سەخت، بۆ لەناوبردنی بەشێکیان یان هەموویان.
٤. کۆسپ دانان لەبەردەم زیادبوون (زاوزێ) لە کۆمەڵێکدا.
٥. دابڕینی منداڵان لە دایك و باوکیان (خێزان)، بۆ کۆمەڵێکی تر.

مادەی سێ: ئەنجامدەرانی ئەم تاوانانەی خوارەوە سزا دەدرێن:

١. ئەنجامدانی جینۆساید.

٢. پیلان گێڕان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٣. هاندانی راستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٤. هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.

٥. بەشداریکردن لە جینۆساید.

مادەی چوار: هەر تاوانێك لەو تاوانانەی کە لە مادەی سێدا ئاماژەی پێکراوە بەپێی رێکەوتنامەکە سزا دەدرێن، ئینجا ئەو کەسانە دەسەلأتداری دەستووری یاخود فەرمانبەری گشتی یاخود تاکی ئاسایی بن.

ئەنجامدەرانی تاوانەکە لە هەر پۆستێك بن لەوانەی ئاماژەی پێکراوە، پارێزراو نابن (**حصانة**)، لەو تاوانانە نابەخشرێن.

مادەی پێنج: هەموو ئەو ولأت و لایەنانەی کە رێکەوتنامەکەیان مۆرکردووە، پابەندی خۆیان و ولأتەکانیان دووپات کردۆتەوە بۆ جێبەجێکردنی ناوەرۆکی رێکەوتنامەکە، بەتایبەتی سزادانی ئەنجامدەرانی تاوانی جینۆساید و هەر تاوانێك لە تاوانەکانی مادەی سێ.

مادەی شەش: ئەنجامدەرانی هەر تاوانێك کە لە مادەی سێی تاوانی جینۆساید دا هاتووە. لە بەردەم دادگایەکی ناوخۆی تایبەتی ئەو ولأتەی کە تاوانەکەی لەسەر خاکەکەی ئەنجامدراوە دادگایی دەکرێن، یاخود لە بەردەم دادگایەکی تاوانی نێودەوڵەتی دادگایی دەکرێت، ئەگەر نەتوانرا لە دادگایەکی ناوخۆ دادگایی بکرێت.

مادەی حەوت: ئەو تاوانانەی کە لە مادەی سێی جینۆساید، ئاماژەی پێکراوە بە تاوانی سیاسی دانانرێت و ئەنجامدەرانی تاوانەکە ناتوانن لە وڵاتانی تر مافی پەنابەری سیاسی وەربگرن، چونکە دەوڵەتانی ئەندام لەم رێکەوتنامەیە بەڵێنیان مۆرکردووە، کە تاوانبارانی جینۆساید و تاوانەکانی تریش رادەستی وڵاتەکانیان بکەنەوە.

مادەی هەشت: هەر لایەنێکی رێکەوتنامەکە بۆی هەیە داوا لە دامەزراوە تایبەتمەندەکانی نەتەوە یەکگرتووەکان بکات، کە بەپێی پەیماننامەی نەتەوە یەکگرتووەکان هەر رێوشوێنکی گونجاو بگریتەبەر بۆ قەدەغەکردن و سەرکوتکردنی تاوانەکانی جینۆساید یاخود هەر تاوانێك لە تاوانەکانی مادەی سێی رێکەوتننامەکە.

گۆری بەکۆمەڵی قوربانیانی کیمیابارانی هەڵەبجە

مادەی نۆ: لە سەر داوای هەر لایەنێکی ناکۆك بۆ کێشەکانی نێوان ئەنـدامانی ڕێکەوتننامەکە دەتوانرێت داوا لە دادگای نێودەوڵەتی بکرێت، پەیوەست بـە شیکردنەوە یاخود جێبەجێکردنی بەندەکانی ڕێکەوتنامەکە یاخود پەیوەست بەو کێشانەی پەیوەندی بە لێپرسراوێتی هەر دەوڵەتێکـەوە هەیـە لـە بـواری جینۆساید یاخود هەر تاوانێك لەو تاوانانەی لە مادەی سێی ڕێکەوتنامەکـەدا هاتووە.

مـادەی دە: بـەپێی ڕێکەوتنامـەی بەسـەر نەچـوونی تاوانـەکانی جـەنگ و تاوانـەکانی دژ بـە مرۆڤایـەتی، تـاوانی جینۆسـاید بـە تێپـەڕبوونی کـات بەسەرناچێت.

واتە تاوانی جینۆساید چەند کۆنیش بێت، بەسەرناچێت و ئەنجامدەرانی دادگایی دەکرێن.

جینۆساید لە یاسای نێودەوڵەتی وەکو تاوانێکی سەربەخۆ، کە تایبەتمەندی جیاوازی هەیە لەگەڵ

تاوانی تر. **بۆیە لە تاوانی جینۆساید دوو پێکهاتەی زۆر گرنگ هەیە:**

١. ئامانج: ئـەم تاوانـە لـە تـاوانی تـر جیـاوازە، چـونکە مەبەسـتی سـەرەکی جینۆساید لەناوبردنی بەشێك یا سەرجەمی کۆمەڵە مرۆڤێکـە. بۆیـە ئامـانجی نەهێشتنی کۆمەڵە مرۆڤێـك، بەشـێکی بێـت یـا سـەرجەمی، تایبەتمەنـدی بـە جینۆساید دەدات و لەتاوانی دیکەی جیا دەکاتەوە.

٢. لـە رووی ژمـارە: لەبـەر ئـەوەی جینۆسـاید، ئامـانجی لەناوبردنـە، بۆیـە ژمـارەی قوربانیـان لـە بەرچـاو ناگیرێـت. کەواتـە تـەنیا پێشـنیارکردن بـۆ لـەناوبردنی هـەر کۆمەڵـە مرۆڤێك بێت، ئـیتر مەبەسـتەکە دروسـت دەبێـت. ئەنجامدانی تاوانەکەش مەرج نییە، ژمارەی قوربانیانی زۆری هـەبێت، کـەم و زۆر گـرنگ نییـە و لـە بەرچـاو ناگیرێـت بـۆ دیـاریکردنی تـاوانی جینۆسـاید و ئەنجامدەرانی تاوانەکە.

سیاسەتی پەیڕەوکردنی جینۆساید لە کوردستان:

لـە چوارچـێوەی سیاسـەتی ئـەو ولآتانـەی کـە کوردسـتانیان بەسـەر دابەشکراوە: (عێراق، ئێران، تورکیـا و سـوریا)، کێشـەی کـورد تـاکو ئێسـتا بەبێ چارەسەر ماوەتەوە و نەتەوەی کوردیش بە دابەشکراوی بەر پـەلاماری دڕندانە و پاکتاوکردنی ڕەگەزی بۆتەوە، بۆیە گەلی کورد وەکو نەتەوەیـەکی ژێردەسـتە کەوتۆتـە بـەر مەترسـیەکی گـەورە لـە رووی مێـژوو و کولتـوور و ئابووری، کوردستان وا شێواندراوە رۆژ لەدوای رۆژ تایبەتمەندییـەکانی زیـاتر تێکدەچێت.

سیاسەتی ئەو ولآتانەی کە کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە، بریتییـە لـە وێرانکردنی شارستانیەت و کولتووری کورد، هـەردەم هـەوڵیان داوە راسـتییە مێژوویەکان بشارنەوە، کە گەلی کورد لەنەتەوە هەرە دێرینەکانی رۆژهـەلآتی ناوەڕاستە.

تاوانەكانی جینۆسایدی گەلی كورد لە عێراق :

هەروەك لە بەشی یەكەم ئاماژەمان بۆكرد، لە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق و لكاندنی باشووری كوردستان بە وڵاتی عەرەبی عێراق، كێشەی كورد بۆتە كێشەی سەرەكی عێراق. حكومەتە یەك لەدوای یەكەكانی عێراق نكۆڵیان لە مافی گەلی كورد كردووە لە دیاریكردنی چارەنوسیدا، سیاسەتێكی بەرنامەرێژیان داناوە بۆ تواندنەوەی نەتەوەی كورد لە بۆتەی (بەعەرەب بوون)دا، لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقی عەرەبیدا.

لە ساڵانی ١٩٣٣ – ١٩٣٤ بۆ دامركاندنەوەی راپەڕینی بارزان لە ناوچەكانی (بەرۆژ و مزووری و شێروان)، (٧٩) حەفتاو نۆ گوندیان وێرانكرد. لە سەرەتای هاتنە سەر حوكمرانی حەرەس قەومییەكان لە ساڵی ١٩٦٣ نزیكەی (٢٠٠) دووسەد گوند سوتێنرا و زیاتر لە (٢٠٠٠) دوو هەزار كەسیش كوژران. هەر لەم ماوەیەدا بە سەدان كەس لە تەمەن و چین و توێژی جیاواز دەسگیركران.

لە دەشتی كەندێناوەی سەر بە پارێزگای هەولێر، ژمارەیەك گوند سوتێنران و وێرانكران. لە دەوروبەری شاری كەركوك نزیكەی (٤٠٠٠٠) چل هەزار كەس لە زێدی خۆیان دەركران و خێڵی عەرەبیان لە جێگا نیشتەجێكردن.

خوێندن بە زمانی زگماكی كوردی قەدەغەكرا، ناوی گوندەكانیش بەعەرەبكران. ئەم تاوانانە ناوچەی شەنگالیشی بەچڕی گرتەوە، هەروەك لە بابەتەكانی پێشوو ئاماژەمان پێكردووە. لەساڵی ١٩٦٨ لەدوای دەست بەسەر دەسەلأت داگرتنی عێراق لەلایەن بەعسیەكانەوە تاوانەكە زیاتر

تەشەنەیکرد. لە ساڵی ١٩٦٩ سوپای عێراق هێرشی سەرتاسەری بۆ سەر ناوچە ئازادکراوەکان راگەیاند، هەرچی کەوتە سەر رێگایان تالآنیان کرد و ئاگریان تێبەردا، هەتا مرۆڤی ناوچەکەش لەو سووتاندنە رزگاریان نەبوو، تەنیا لە ئەشکەوتی (دەکا)، کە دانیشتوانی دوو گوندی ئەم ناوە لە ترسی سوپا خۆیان تێدا حەشار دابوو، (٦٧) شەست و حەوت کەس، لە ژن و منداڵی لەناو ئەشکەوتەکە سوتاند. لە ساڵانی (١٩٧١ ـ ١٩٧٣)، تاوانی دەرکردنی کوردە فەیلیەکان بۆ ئێران و سەندنەوەی رەگەزنامەی عێراقی، دەرکردنی کرێکار و فەرمانبەر و خێزانە کوردەکان لە کەرکوك و خانەقین.

لەساڵی ١٩٨٣ دەزگاکانی رژێم لە کۆمەڵگە زۆرەملێیەکانی دەوروبەری هەولێر (٨٠٠٠) هەشت هەزار نێرینەی بارزانییان برد و شونبزریان کردن.

لەساڵانی (١٩٨٧ - ١٩٨٨) تاوانەکانی جینۆساید گەیشتە لوتکە، بەشێوەیەکی فراوان چەکی کیمیاوی لە کوردستان بەکارهات، کە هەزاران کەس بوونە قوربانی. ئەم بابەتانەمان بە درێژی لە بەشەکانی پێشوو باسکردوە، کە بە ئاشکرا تاوانەکانی جینۆسایدی گەلی کورد دەسەلمێنێ. تاکو ئێستاش رزگار بوانی ئەم تاوانە پێوەی دەناڵێنن.

تاوانی جینۆساید لە بەشەکانی دیکەی کوردستان:

جینۆسایدی کورد لە باکووری کوردستان:

لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی و هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی تورکیا (کۆماری تورکیا)، سیاسەتی فەرمانڕەوا تازەکانی تورك، هەمان شێوەی سیاسەتی فەرمانڕەواکانی عێراق بوو، بگرە زیاتر و دڕندانەتریش بۆ لەناوبردن و سڕینەوەی نەتەوەی کورد لە

تورکیـا، کـە کوردیـان بـە (تـورکی چـیا) دەناسـاند، ئەمـەش بـووە هـۆی پەراوێزکردن و بێبەش کردنی گەلی کورد لە بـاکووری کوردسـتان لـە هـەموو مافێکی نیشتمانی و نەتەوەیی. بە راگواستن و لەناوبردنی دانیشـتوانی کـورد و دوورخسـتنەوەیان بـۆ ناوچـەکانی تـری تورکیـا، کـە تـورك زۆرینـەن و نیشـتەجێکردنی تـورك لـە جێگایـان بـە مەبەسـتی شـێواندنی دیمۆگرافیـای کوردستان و لە ناوبردنی تایبەتمەندی کولتووری و مێژوو و کۆمەڵایـەتی شـار و شارۆچـکە کوردییـەکان کـە زۆربـەی ناوچـەکەی گرتـەوە، وەك (بـەتلیس، ئامەد، وان، هەکاری، موش، ماردین، ئورفە و سیرت ...هتد.

بێجگە لەمانـە قەدەغـەکردنی زمـانی زگمـاك و جـل و بـەرگ و نـاوی کـوردی. سیاسەتی تـورك پشـتی بەسـتووە بـە دەسـتووری سـاڵی ١٩٢٤، کـە تیایـدا هاتووە جگە لە تورك دان بەهیچ گەل و نەتەوەیەکی غەیرە تورك دانانرێت.

لەدوای سەرکوتکردنی راپەڕینی کوردان، کە شێخ سەعید رابەرایەتی دەکـرد، لە ساڵانی (١٩٢٥ ــ ١٩٢٦)، سەدان گوند و کێڵگەی کشـتوکاڵی وێرانکـران و ماڵەکانیشیان سوتێنران و تاڵانکران و دانیشتوانەکەشیان بۆ ناوچەکانی تـری رۆژئاوای تورکیا راگوێزران، کە ژمارەیەکی زۆریـان لـە برسـان و لـە سـەرمان مردن.

جینۆسـایدی گـەلی کـورد لـە یاسـای ژمـارە (٨٨٥ ی ٣١ /٥/١٩٢٦)، ئەنجومەنی گەورەی نیشتمانی تورکیا جێگیرکـراوە. بـەگوێرەی ئـەم یاسـایە پەلاماردانی سەر ناوچە کوردییەکان رەوایە.

لـەکاتی هەڵگیرسـانی راپـەڕینی (ئـاگری داغ ١٩٢٧ ــــ ١٩٣٠)، سـەرجەم دانیشتوانی (٢٢٠) دوو سەد و بیست گوندی ئەو ناوچانەی کـە راپەڕینەکـەی

گرتبۆوە، نزیکەی (١٠٠٠٠) دە هەزار کەس دەبوون، هەموویان شونبزرکران. هەر بۆ تۆقاندن نزیکەی (١٠٠) سەد روناکبیری کوردیان بەدەست و پێ بەستراوەی فرێدایە ناو دەریاچەی (وان). لە ١٩٣٠/١/١، رژێمی تورکیا بریاری بە زۆرکۆچ پێکردنی دانیشتوانی هەرێمی دەرسیمی دا. دوای سەرکوتکردنی راپەرینی دەرسیم لەساڵی ١٩٣٧ کەمالیەکان، بە ئاگر و ئاسن بەربوونە گیانی کورد، (١٥٠٠) هەزار و پێنج سەد پیرەژن و گەنج و منداڵ بەدەست بەستراوی خرانە چاڵێکی گەورەوە و نەوتیان بەسەر داکردن و ئاگریان تێبەردان.

جێی ئاماژە پێدانە، دەربارەی کۆمەڵکوژییەکەی دەرسیم، سەرۆك وەزیرانی تورکیا لە ساڵی(٢٠١٢) داوای لێبوردنی لە کەسوکاری قوربانیانی دەرسیم کرد. ئەم هەڵوێستە خۆی دانپێدانانە بە جینۆساید کردنی کورد لە باکووری کوردستان.

تورکەکان بەردەوام خەریکی سیاسەتی بەتورك کردن و راگواستن و سرینەوەی سیمای نەتەوەیی ناوچە کوردییەکانن، کە تائێستا حوکمی عورفی بەسەر ناوچەکەدا جێبەجێ دەکرێت، رۆژانە چەندین گەنج و لاوی ئەم ناوچانە دەکەونە بەر شالأوی گرتن و لەناوبردن.

جینۆسایدی کورد لە رۆژهەڵاتی کوردستان:

کوردانی بەشی رۆژهەڵاتیش تووشی هەمان سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی بوونەتەوە، لەلایەن دەسەڵاتدارانی ئێرانی. لەنێوان هەردوو جەنگی جیهانیدا، حکومەتی ئێرانی سیاسەتێکی توندی دژ بە کورد ئەنجامدا، لە راگواستنی بەزۆر بۆ ناوچە جیاوازەکانی ئێران.

له ساڵی ١٩٣٥ بەشێکی زۆری (گەڵباخ و جەلالی و پیران)، بۆ (سوڵتان ئاباد و کرمان و شیراز) راگوێزران. هۆزی جەلالی کە لەسنوری ئێران ــ تورکیا و ئازەربایجان دەژیان، نزیکەی (١٠) دە هەزار کەسیان بۆ ناوەڕاستی ئێران راگوێزران. سیاسەتی رژێمی شای پەهلەوی دانی بەبوونی کورد نەدەنا، کوردیان بە یەکێك لە هۆزەکانی ئێران و زمانی کوردیش بەیەکێك لە شێوە زارێکی زمانی فارسی دادەنا. لەدوای روخاندنی کۆماری کوردستان لە مهاباد، لە ساڵی (١٩٤٦) زۆر دڕندانە کەوتە گیانی دانیشتوانەکەی و ناوچەکەشی وێرانکرد و زمانی کوردی قەدەغەکرد و کەوتە شێواندنی باری کۆمەڵایەتی و کولتووری و داتەپاندنی ئابووری. ئەم بەشەی کوردستانیش، ژیانیان لە بەشەکانی تری کوردستان باشتر نەبووە. تا ئێستا کورد ئاوارە و دەربەدەر دەبێت. سیاسەتی جیاوازی مەزهەبی و نەتەوەیی بەسەردا دەچەسپێ و رۆژانە گەنجان بەرەو زیندانەکانی رژێم راپێچ دەکرێن.

جینۆسایدی کورد لە رۆژئاوای کوردستان:

کورد لە رۆژئاوای کوردستان (سوریا)، بەردەوام لە چەوسانەوەی نەتەوەیی بووە، شێوازی جینۆسایدی کولتووری و نەتەوەیی لە دژ پەیڕەو کراوە، بە دابڕینی ناوچە کوردیەکان لەگەڵ یەکتری، ئەویش بە نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبەکان لەنێوان کوردانی باکوور و رۆژئاوا، وەك پشتێنەیەك بۆ لێك دابڕینی نەتەوەی کورد و جوگرافیاکەی و پەیڕەوکردنی لەناوبردن و نەهێشتنی زمانی کوردی.

لە سالأنی (١٩٤٥ ــ ١٩٥٨) رژێمی سوریای عەرەبی زۆربەی ئەفسەرە کوردەکانی لە سوپا دەرکرد.

له سەرژمێری ساڵی ١٩٦٢ زیاتر لە دوو سەد هەزار کەس لە دانیشتوانی پارێزگای جەزیرە، مافی هاونیشتمانی بوونیان لێسەندرایەوە، وەك لێ سەندنەوەی مافی ژیان، چونکە مافی کارکردن و کڕین و فرۆشتن و ژنهێنان و شووکردن و دامەزراندنیان نامێنێ. جگە لەمەش ناوی گوند و ناوچە و شارە کوردیەکانی گۆڕی بۆ عەرەبی.

لەمیانەی بابەتەکانمان دەردەکەوێت کە ئەو رژێمانەی کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە، هەمان سیاسەتی پاکتاوکردنی رەگەزیان دژ بە گەلی کورد پەیڕەو کردووە. چەندین شێوازیان بەکارهێناوە بۆ سڕینەوەی نەتەوەی کورد، بۆیە بەردەوام لە دژایەتی کردنی کورد هاوکار و هاوڕا بوونە و پەیمان و بەڵێنیان لەنێوان خۆیاندا بەستووە. هەر یەك لەو وڵاتانەی ئەو بەشەی کوردستانیان بەرکەوتووە، بەهیچ جۆرێك بە خاکی کوردی نازانێت و دانیش بە مافەکانی گەلی کورد نانێن.

لە کۆڕەوی ساڵی ١٩٩١ دا

پرسیارەکانی بەشی شەشەم

پ١. ئەم زاراوانە پێناسە بکە :

جینۆسـاید، جینۆسـایدی جەسـتـەیی، جینۆسـایدی بایـەلۆژی ، جینۆسـایدی کەلتووری، جینۆسایدی ئابووری، تورکی چیایی، راپەڕینی دەرسیم .

پ٢. جینۆسـاید لـە یاسـای نێودەوڵـەتی وەکـو تـاوانێکی سـەربەخۆ ، تایبەتمەندی جیاوازی هەیە لەگەل تاوانی تر . ئایا ئەم تایبەتمەندیانە چین ؟

پ٣. رژێمی عێراق بۆ پەیرەوکردنی جینۆسایدی ئابووری بەرامبەر بە گەلی کورد چەندین شێوازی گرتە بەر ،بە وردی رونیان بکەوە.

پ٤.ئەم بۆشایانەی خوارەوە پڕبکەوە .

١. جینۆسـاید ئـەم تاوانانـەی خـوارەوە دەگرێتـەوە ،کـە بـریتین لـە ١........ ٢.........٣.....٤....٥.

٢. بـەپێی مـادەی سـێ ئەنجامـدەرانی ئەمانـەن کـە سـزا دەدرێـن ١.....٢....٣......٤....٥....

سەرچاوەکان

١. ئـەمیر قـادر: دۆزی جینۆسـایدی خـەڵکی کوردسـتان: کـۆنگرەی بەجیهانناسـاندنی جینۆسایدی گەلی کورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

٢. پ. ی. د. سەعدی عوسمان هەروتی: سیاسەتی پاکتاوی رەگەزی کـورد لـە کـەرکوك لە ساڵانی دوای راپەریندا: کۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی کورد: هـەولێر، ٢٠٠٨,

٣. د. مارف عومەر گوڵ، جینۆسایدی گەلی کورد، هەولێر، ٢٠١٠,

٤. دراسه عن الكورد الفيلين http://www.kurdefrin.com/vb/t7411.html

٥. رێکاریٚ مزویری: شێواز و میکانزمی جینۆساید و دیمۆسایدی بارزانییەکان: کۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی کورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

٦. رێکاریٚ مزویری: ئەنفال و کۆمکوژی و کاریگەرییێن دەروونی، هەولێر، ٢٠١١,

٧. رێبوار رەمەزان عەبدوڵلاّ: باروڤی لەناوبردنی بارزانییەکان، چاپی یەکەم، ٢٠١٢,

٨. رێبـوار رەمـەزان عەبـدوڵلاّ: جینۆسـایدکردنی بارزانییـەکان لـە سـەدەی بیسـتەمدا. هەولێر، ٢٠١١,

٩. رێکخراوی V.i.s.d.p. ئەڵمانی، وەرگێرانـی لـە ئەڵمانییـەوە: ناسـح ئیـبراهیم دزەیـی: کوردستان گەورەترین هێرش بەچەکی کوشندەی کیمیاوی، دهۆك، ٢٠٠٨,

١٠. جاسـم محەمـەد محەمـەد عـەلی: جینۆسـایدی دانیشـتوانی پارێزگـای سـلێمانی، کۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی کورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

١١. خەبات عەبدوڵلاّ: هەڵەبجە ... مەملەکەتی ژیان، سلێمانی، ٢٠١٠,

١٢. خەلیل عەبدوڵلاّ: بەجینۆسایدناسینی ئەنفال، سلێمانی، ٢٠١١,

١٣. فریشتە کەوە: کارەساتی هەڵەبجە، هەولێر، ٢٠٠٨,

١٤. فرمان عبدالرحمن: پاکتاوی رەگەزی کورد لە کوردستانی عێراقدا، سلێمانی، ٢٠٠٦,

١٥. مهاباد قەرەداغی، کارەساتی ئەنفال و کاریگەرییە دەروونییەکانی لەسەر کۆمەڵگەی کورد: کۆنگرەی بەجیهانناساندنی جینۆسایدی گەلی کورد: هەولێر، ٢٠٠٨,

١٦. میدل ئیست وۆچ: وەرگێڕان محەمەد حەمە سالّح تۆفیق، جینۆساید لە عێراقدا، سلێمانی، ٢٠٠٤,

١٧. مایکل لیزنبێرگ، ئەنفال لە کوردستانی عێراق، وەرگێڕانی کارزان محمد: سلێمانی، ٢٠١١,

١٨. یوسف دزەیی: ئەنفال، کارەسات و ئەنجام و ڕەهەندەکانی: هەولێر، ٢٠٠١,

١٩. المحامي طارق جامباز: ضحايا عمليات الانفال ١٩٨٨ من المسيحين و الايزدين، أربيل، ٢٠٠٨,

٢٠. خالد المرسومی: واقع الكرد الفيلين بين الاقصاء والقوانين؛ العدد السادس لمجله "تضامن" أيلول ٢٠٠٨.

٢١. الكورد الفيليون من تفرعات الشعب الكوردى العريق فى التاريخ

24 http://www.kurdefrin.com/vb/t7411.html. د. احمد راسم النفيس، من هم الكرد الفيليون؟ http://annabaa.org/nbahome/nba72/kurd.htm

٢٢. اليزابيث كامبل، كورد فيلى، ترجمه: ديارى صالح مجيد : http://nihadtuz.forumarabia.com/t24

٢٣. ضياء السورملي: الكرد الفيلية حقائق و مواقف:Kadhem English - Arabic Kurdish

٢٤. سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو، نەخشەی (بەعەرەبکردن، ئەنفال، کۆمەڵگە زۆرەملێیەکان،کیمیاباران): ئەتلەسی هەرێمی کوردستانی عێراق، عێراق و جیهان، کۆمپانیای تێنوس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری، هەولێر، ٢٠٠٩.

٢٥. سەردار محمد عبدالرحمن، هوشیار محمدامین خۆشناو، (ئەتڵەسی مێژووی بزاڤی ڕزگاریخوازی کوردستان، کۆمپانیای تێنوس بۆ چاپەمەنی و کاری هونەری، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠١٢.

٢٦. وەزارەتی کاروباری شەهیدان و ئەنفالکراوەکان: پڕۆژەی ئەرشیفکردنی جینۆسایدی گەلی کورد، زنجیرە(٦) هەولێر، ٢٠٠٨,

٢٧. عومەر محەمەد: کۆمەڵکوژیی بارزانییەکان بە ئەنفال ناوبەرین یا بەجینۆساید، گۆڤاری ئەنفالستان، ژمارە (٩) Anflistan@yahoo.com ، چاپخانەی ڕەنج.

تا بەچكە كوردێك مابێت
لە بیرتان ناكەین